

KAPITALET ANSAMLAS

Hur överlever kapitalismen, och varför är den så benägen att hamna i kris? För att kunna besvara dessa frågor kommer jag först att beskriva vilka förutsättningar som är nödvändiga för att kapitalackumulationen ska blomstra. Därefter kommer jag att identifiera de potentiella hindren mot en evig tillväxt och undersöka hur dessa hinder har övervunnits i det förflutna, för att slutligen visa på de principiella blockeringar som finns idag.

Kapital är inte ett ting utan en process där pengar är på ständigt jakt efter mer pengar. Kapitalisterna – de som sätter igång denna process – framträder i flera olika skepnader. Finanskapitalister tjänar pengar genom att ge lån i utbyte mot ränta. Kapitalistiska handelsmän köper billigt och säljer dyrt. Fastighetsägare kan ta ut hyra på grund av att den mark och de fastigheter som de äger utgör knappa tillgångar. Rentierer gör pengar på royalties och immateriell egendom. Börsmäklare tjänar pengar genom att utbyta ägarandelar (till exempel aktier), fordringar och kontrakt (inklusive försäkringar). Också stater kan agera som kapitalister, till exempel när de använder skatteintäkter till att investera i infrastruktur som stimulerar tillväxt och därmed genererar ännu större skatteintäkter.

Men den form av kapitalcirkulation som har kommit att dominera från och med mitten av 1700-talet styrs av det industriella eller produktiva kapitalet. Inom detta kretslopp börjar kapitalisten dagen med en viss mängd pengar, och efter att ha valt en teknologi och en organisationsform går han ut på marknaden och handlar upp sitt behov av arbetskraft och produktionsmedel (råvaror, en fysisk fabrik, insatsvaror, maskiner, energi, etc.). Arbetskraften kombineras med produktionsmed-

len i en aktiv arbetsprocess som äger rum under kapitalistens övervakning. Resultatet blir en produkt som avyttras på marknaden av ägaren, kapitalisten, som därmed gör en vinst. Nästa dag tar kapitalisten, av skäl som snart kommer att framgå, en del av gårdagens vinst, omvandlar den till nytt kapital och sätter igång hela processen igen i större skala. Förutsatt att teknologin och organisationsformen inte förändras innebär detta att han kommer att köpa mer arbetskraft och mer produktionsmedel för att kunna göra en ännu större vinst den andra dagen. Och så fortsätter det, i oändlighet.

I tjänstesektorn och underhållningsindustrin ser denna process lite annorlunda ut, eftersom den produkt som säljs är själva arbetsprocessen som sådan (att klippa någons hår eller underhålla en publik). Det finns därmed inget tidsmässigt glapp mellan produktion och försäljning (även om förberedelserna kan kräva mycket tid). Behovet av att återinvestera i expansion är inte lika starkt, eftersom tjänsterna ofta har en personlig prägel. Med detta sagt finns det likväl gott om exempel på expanderande tjänsteföretag, biokedjor, kaffebarer och till och med privata utbildningsinstitutioner.

Kontinuiteten i kapitalcirkulationen är mycket viktig. Processen kan inte avbrytas utan att det orsakar förluster. Det finns också starka incitament att öka takten i cirkulationen. De som kan röra sig snabbare än konkurrenterna genom kapitalcirkulationens olika faser gör störst vinster. Acceleration betalar sig nästan alltid i form av högre avkastning, och uppfinningar som gör att saker och ting går snabbare är mycket efterfrågade. Inte minst blir våra datorer snabbare och snabbare.

Varje avbrott i processen hotar att uttradera eller devalvera det kapital som är i omlopp. Attackerna i USA den 11 september 2001 stoppade flödena av varor, tjänster och människor till och från New York (och andra städer) och stängde tillfälligt ned finansmarknaderna. Efter tre dagar stod det emellertid klart att flödena var tvungna att återupptas om inte ekonomin skulle

hamna i stora problem. Från offentligt håll uppmanade man med kraft allmänheten att ge sig ut och shoppa, resa, konsumera och gå tillbaka till jobbet (i synnerhet inom finanssektorn). Det sades vara en patriotisk handling att hjälpa ekonomin att komma på fötter igen genom att gå ut och shoppa! President George W. Bush tog till och med det anmärkningsvärda steget att framträda i en gemensam reklamfilm för flera flygbolag där han uppmanade medborgarna att övervinna sin rädsla och börja flyga igen. Även om tillfälliga avbrott som händelserna den 11 september kan hanteras, drabbas kapitalismen av allvarlig kris om rörelsen stannar av mer långvarigt.

Kapitalcirkulationen inbegriper också rörelser i rummet. Pengar ansamlas någonstans och överförs till någon annan plats för att utnyttja arbetskraft som kommer från ytterligare någon annanstans. Jag sätter in pengar på ett sparkonto i min lokala bank i Baltimore som hamnar hos en kinesisk entreprenör som bygger en strumpfabrik i Dongguan och anlitar migrantarbetare (främst unga kvinnor) från den omgivande landsbygden. Produktionsmedlen (inklusive råvarorna) måste hämtas från ytterligare något ställe för att entreprenören ska kunna producera sin vara som sedan ska avyttras på en marknad som ligger åter någon annanstans. Allt som hindrar eller försvårar rörelser i rummet tar tid att hantera och gör att cirkulationen tappar fart. Genom kapitalismens historia har därför mycket energi lagts ned på att reducera avståndets friktion och hindren mot fri rörlighet. Uppfinningar inom transport- och kommunikationsområdet har varit avgörande. Att öppna staternas gränser för kommersiell och finansiell verksamhet genom att sluta frihandelsavtal och etablera andra rättsliga ramverk för den internationella handeln anses också vara av central betydelse på lång sikt. Tänk bara om tullbarriärerna i Europa inte hade avskaffats. För att ta ett annat aktuellt exempel kan man nämna värdepapperiseringen av lokala bostadslån och försäljningen av dem till investerare över hela världen, en process som sades länka sam-

man platser med kapitalbrist och platser med kapitalöverskott på ett sätt som skulle minimera riskerna.

Genom kapitalismens historia löper en tendens mot acceleration och en allmän reduktion av rumsliga barriärer. Det sociala livets rumsliga och tidsliga strukturer genomgår med jämna mellanrum revolutioner (tänk till exempel på framväxten av järnvägarna under 1800-talet och internets uppkomst idag). Rörelserna blir allt snabbare, och de rumsliga relationerna blir allt tätare. Men denna tendens är varken obruten eller irreversibel. Protektionistiska åtgärder kan återinföras, barriärer kan förstärkas på nytt, inbördeskrig kan skapa avbrott i flödena. Revolutioner i de rumsliga och tidsliga relationerna leder dessutom till påfrestningar och kriser (se till exempel på den svåra anpassningsprocess som många städer tvingades utstå på 1980-talet till följd av den omfattande avindustrialiseringen i den kapitalistiska produktionens kärnområden, då stora delar av tillverkningen flyttade till östra Asien). Den geografi som allt detta skapar kommer att granskas närmare längre fram.

Varför återinvesterar kapitalister i expansion hellre än att använda sin vinst till konsumtion och nöjen? Det är här som "konkurrensens tvångslag" spelar en avgörande roll. Om jag som kapitalist inte återinvesterar i expansion när mina konkurrenter gör det, kommer jag med stor sannolikhet att drivas i konkurs med tiden. Jag måste försvara och utvidga mina marknadsandelar. Jag måste återinvestera för att förbli kapitalist. Dessa tvångslagar är emellertid endast verk samma i en konkurrenspräglad miljö. Vi måste därför förklara hur konkurrensen kan hållas vid liv trots alla monopoliseringstendenser och andra hinder mot ett tävlingsinriktat beteende som grundas i sociala normer eller sedvanor. Jag ska strax återkomma till detta problem.

Det finns ytterligare ett motiv till att återinvestera. Pengar är en form av samhällelig makt som kan beslagtas av privatpersoner. Dessutom är det en form av samhällelig makt som inte har någon inneboende begränsning. Det finns en gräns för hur

mycket mark jag kan äga och hur mycket fysiska tillgångar jag kan kontrollera. När diktatorn Marcos störtades i Filippinerna visade det sig att hans fru Imelda ägde sex tusen par skor, men också detta var ett begränsat antal. På samma sätt kan de stenrika inte äga en miljard lustjakter eller skrytbyggen. Däremot finns det ingen gräns för hur många miljarder dollar en individ kan kontrollera. Pengarnas gränslöshet och det oundvikliga begäret att besitta den samhälleliga makt som de för med sig skapar ett överflöd av sociala och politiska incitament att vilja ha mer. Och ett sätt att få mer är att återinvestera en del av gårdagens vinst för att kunna göra en ännu större vinst imorgon. Tyvärr finns det många andra metoder för att ackumulera den samhälleliga makt som kommer av pengar: bedrägeri, korruption, stölder, banditverksamhet och smuggling. Här kommer jag ändå att fokusera på de legala metoderna, även om det finns starka argument för att utomrättsliga former av välståndssackumulering är fundamentala snarare än perifera inslag i kapitalismen (de tre största sektorerna av världshandeln omfattar handel med droger, illegala vapen och människor).

Det går inte att överskatta betydelsen av det faktum att pengarnas makt är gränslös. År 2005 drog de ledande hedgefondförvaltarna i New York in personliga löner på 250 miljoner dollar; året därpå kunde den främsta förvaltaren inkassera 1,7 miljarder dollar; och 2007, som var ett katastrofalt år i den globala finansvärlden, tjänade fem av dem (George Soros inkluderad) omkring tre miljarder dollar var. Detta är vad jag menar med pengarnas gränslöshet som en form av samhällelig makt. Vad skulle George Soros göra om han istället fick betalt i skor?

Personlig smak för guld är naturligtvis inget nytt. Emellertid har samhällssystemen länge utformats för att försöka begränsa den överdrivna koncentration av personlig makt som följer med monetära rikedomar. Det som antropologer kallar för "potlatch" i ickekaptalistiska samhällen är en mekanism för att höja prestige hos människor som skänker bort, avsäger sig eller i vissa fall

till och med förstör (i intrikata ceremonier) de materiella ägodelar som de har lyckats samla på sig. Gåvoekonomier av olika slag fungerar på liknande sätt. I kapitalismens egen historia finns en lång tradition av filantropisk generositet – tänk bara på stiftelser som Carnegie, Ford, Rockefeller, Gates, Leverhulme och Soros. Också ickekaptalistiska institutioner som Vatikanen kan suga åt sig individuella förmögenheter (under medeltiden sålde katolska kyrkan avlatsbrev – inträdesbiljetter till himlen – till välbärgade köpmän). Under förra århundradet införde många av de utvecklade kapitalistiska staterna progressiv beskattning, omfördelning in natura och höga arvsskatter för att undvika en alltför stark koncentration av personlig rikedom och makt.

Så hur kom det sig att mekanismerna för att begränsa en överdriven ansamling av pengar och makt började lösas upp i USA och på annat håll från 1980 och framåt? Att förklara det genom att tala om en "smittsam girighet" (Alan Greenspans uttryck) håller helt enkelt inte, eftersom det djupliggande begäret efter penningmakt alltid har funnits. Varför vek sig Bill Clinton så enkelt för obligationsinnehavarna? Varför uttryckte Clintons finansminister Larry Summers så kategoriskt motstånd mot förslagen om att reglera finansmarknaderna, och hur kunde Joseph Stiglitz, som numera anser sig stå till vänster om mittfåran men som var Clintons främste ekonomiske rådgivare under 1990-talet, stödja åtgärder som "av en händelse" alltid gjorde de rika ännu rikare? Förespråkade George W. Bush skatter som gynnade de rika bara för att han gillade denna grupp eller behövde deras stöd för att bli omvald? Var det helt enkelt så att "Wall Street-partiet" hade tagit makten såväl i kongressen som i presidentadministrationen? Om det var så, varför valde Storbritanniens dåvarande finansminister Gordon Brown så lättvindigt att följa samma linje? (Lyckades City of London vinna över honom också?) Och hur kom det sig att de förmögna i rask takt blev ännu förmögna överallt, från Ryssland och Mexiko till Indien och Indonesien?

I avsaknad av gränser och barriärer blir behovet av att återinvestera för att överleva som kapitalist en faktor som driver kapitalismen att expandera med en exponentiell tillväxt. Detta skapar ett ständigt krav på att finna nya aktivitetsfält som kan absorbera det återinvesterade kapitalet – därav "absorptionsproblemet". Varifrån ska de nya investeringsmöjligheterna komma? Finns det några gränser? Uppenbarligen finns det ingen inneboende gräns för den penningpolitiska förmågan att stimulera tillväxt (vilket blev uppenbart under krisen 2008-2009, när staterna från till synes ingenstans lyckades skaffa fram biljontals dollar för att rädda det kraschade finanssystemet).

Men det finns andra potentiella hinder mot kapitalcirkulationen, som alla kan utlösa en kris (varvid kris definieras som ett tillstånd där överskottsproduktionen och möjligheterna till återinvesteringar är blockerade) om de blir oöverstigliga. I ett sådant läge upphör tillväxten, och det tycks finnas ett överflöd eller en överackumulation av kapital i förhållande till möjligheterna att använda detta kapital för lönsamma investeringar. Om tillväxten inte återupptas kommer det överackumulerade kapitalet att förlora värde eller förstöras. Kapitalismens historiska geografi är full av exempel på sådana överackumulationskriser, varav somliga har varit lokala och kortlivade (som krisen för det svenska banksystemet 1992), andra något mer omfattande (som den utdragna depression som har hemsökt den japanska ekonomin ända sedan början av 1990-talet), medan åter andra har påverkat hela systemet och så småningom hela världen (kriser av denna typ inträffade 1848, 1929, 1973 och 2008). I en generell kris tappar en stor del av kapitalet sitt värde (den senaste krisens omkring 50 biljoner dollar i förlorade tillgångsvärden är ett talande exempel). Kapitalförluster kan ta sig många olika uttryck: nedlagda och övergivna fabriker, tomma kontors- och butikslokaler, överskott på varor som inte kan avyttras, pengar som inte kan finna avkastning, sjunkande priser på aktier, mark, fastigheter, konstföremål, etc.

Både Karl Marx och Joseph Schumpeter skrev mycket om kapitalismens inneboende tendens att ägna sig åt "kreativ förstörelse". Medan Marx utan tvekan beundrade kapitalismens kreativitet (och i detta avseende följdes av Lenin och hela den marxistiska traditionen), var han samtidigt tydlig med att betona dess självdestruktivitet. Schumpeterianerna har för sin del alltid hyllat kapitalismens gränslösa kreativitet och betraktat destruktiviteten som det pris man får betala för att kunna göra affärer (även om de erkänner att destruktiviteten ibland går över styr). Men om kostnaderna har varit större än schumpeterianerna vidgår (i synnerhet om de mäts i termer av förlorade människoliv i två världskrig som ju trots allt var krig mellan kapitalistiska makter), är det ändå möjligt att de hade rätt, åtminstone fram till nyligen, om vi betraktar utvecklingen över *la longue durée*. Världen har skapats och omskapats flera gånger sedan 1750, och såväl den totala produktionen som levnadsstandarden (mätt i materiella varor och tjänster) för ett växande antal privilegierade människor har höjts betydligt, trots att världens befolkning har exploderat från mindre än en miljard till omkring 6,8 miljarder. Man kan inte säga annat än att kapitalismen under de senaste två hundra åren har varit förbluffande kreativ. Likväl påminner dagens situation kanske mer än någonsin om den som Marx beskrev, och inte bara på grund av att ojämlikheten och klassklyftorna har fördjupats i en alltmer instabil global ekonomi (sådan har inträffat tidigare – mest olycksbådande under 1920-talet, strax före den stora depressionen).

Kapitalismen har än så länge överlevt alla förutsägelser om dess undergång. Systemets historia antyder att det är tillräckligt flytande och flexibelt för att kunna övervinna alla hinder, om än inte utan våldsamma korrigeringar, vilket de periodiskt återkommande kriserna också visar. Marx presenterade ett fruktbart sätt att förstå dessa mekanismer i sina anteckningsböcker, som publicerades år 1941 med titeln *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (*Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*).

Han ställer där penningackumulationens potentiella gränslöshet i kontrast till de potentiellt begränsande aspekterna av den materiella aktiviteten (produktionen, utbytet och konsumtionen av varor). Kapitalet, förklarar han, kan inte tolerera sådana gränser. "Varje gräns", noterar han, "framstår som en begränsning som måste övervinnas." Inom kapitalismens historiska geografi pågår därför en ständig kamp för att förvandla till synes absoluta begränsningar till barriärer som kan överskridas eller kringgås. Men hur går detta till, och vilka är de principiella begränsningarna?

När man undersöker kapitalets flöde genom produktionen ställs man inför sex potentiella hinder mot ackumulationen som måste hanteras för att kapitalet ska kunna reproduceras: i) otillräckliga kvantiteter av ursprungligt penningkapital; ii) bristande arbetskraftsutbud, eller politiska svårigheter som rör arbetskraftsutbudet; iii) otillräckliga produktionsmedel, inklusive så kallade "naturliga begränsningar" för produktionsmedlen; iv) avsaknad av lämplig teknologi och lämpliga organisationsformer; v) motstånd inom eller ineffektivitet i arbetsprocessen; samt vi) brist på efterfrågan uppbackad av köpkraft på marknaden. Om det uppstår blockeringar på någon av dessa punkter kommer kontinuiteten i kapitalflödet att avbrytas, och om det pågår en längre tid kommer en kris med sjunkande värden uppstå. Låt oss syna dessa potentiella hinder ett i taget.

*

Den ursprungliga kapitalackumulationen i senmedeltidens Europa inbegrep våld, stölder, bedrägerier och rån. Genom sådana utomrättsliga medel lyckades pirater, präster och köpmän, understödda av ockrare, ansamlas en initial "penningmakt" som var stor nog för att dra igång den systematiska cirkulationen av pengar i form av kapital. Den spanska plundringen av inkarikets guldreserver var det paradigmatiske exemplet. Under de första faserna cirkulerade emellertid inte kapitalet direkt genom pro-

duktionen. Istället tog det en mängd andra former och uppträdde bland annat som jordbrukskapital, handelskapital, markkapital och statsmerkantilt kapital. Dessa former räckte inte för att absorbera det enorma inflödet av guld. Alltför mycket guld var i omlopp i förhållande till alltför få varor. Följden blev den "stora inflationen" under det europeiska 1500-talet. Det var först när kapitalisterna lärde sig att låta kapitalet cirkulera genom produktion baserad på lönearbetare som den exponentiella tillväxten kunde ta fart från omkring år 1750.

Den framväxande borgarklassen började så småningom använda sin penningmakt för att påverka och omdana statens former, och efter hand tillskansade den sig ett bestämmande inflytande över de militära institutionerna och de administrativa och rättsliga apparaterna. Därefter kunde den med hjälp av legala metoder skaffa sig penningmakt genom att lägga beslag på och förstöra förkapitalistiska sociala försörjningssystem. Detta skedde både inom statens gränser – till exempel genom inhägningen av allmänningarna och monetariseringen av jordräntor i Storbritannien – och externt, genom koloniala och imperialistiska företag (till exempel införandet av jordskatt i Indien). På så sätt uppstod ett nära band mellan finanskapitalet och staten, inte minst genom de växande statsskulderna (som var nödvändiga för att utkämpa krig).

I hjärtat av kreditsystemet återfinns vi en uppsättning arrangemang som tillsammans bildar en helhet som jag ska kalla för det "statsfinansiella komplexet" [*state-finance nexus*].* Med detta uttryck vill jag beskriva ett sammanflöde av statlig och finansiell makt som förblir osynligt för de analytiker som tenderar att se staten och kapitalet som åtskiljbara enheter. Jag påstår inte att staten och kapitalet utgör en identitet; däremot finns det vissa strukturer i samhällsstyrningen (såsom kontrollen över myntpräglingen i det förflutna och makten hos centralbanker

* Det bör noteras att översättningen här riskerar att leda tankarna fel: som framgår nedan åsyftar Harvey med uttrycket *state-finance nexus* en

och finansdepartement idag) som innebär att statens förvaltning av kapitalskapandet och penningflödena är en integrerad och oskiljaktig del av kapitalcirkulationen. Det finns också en omvänd koppling, på så sätt att skatter och lånekapital flyter in i statskassan, samtidigt som statens egna funktioner monetariseras, varufieras och i slutänden privatiseras.

I takt med att mer och mer av överskottet omvandlas till nytt kapital, kommer också en allt större del av de pengar som investeras idag från vinster som skapades igår. Därmed kanske man kan tro att den våldsamma ackumulation som utövades i det förflutna inte längre är nödvändig. Men "ackumulation genom frantagande" har fortfarande en viktig roll att spela genom att ansamla den initiala penningmakten. Härvid används både legala och illegala metoder – våld, kriminalitet, bedrägeri och aggressivt beteende av den typ som på senare tid har uppdagats på marknaden för subprimelån (och ännu tydligare inom narkotikahandeln). De legala metoderna innefattar privatisering av sådant som tidigare ansågs vara gemensamma resurser (till exempel vatten och utbildning), expropriering av tillgångar, företagsköp, sammanslagningar och liknande som resulterar i att bolagen "plundras på tillgångar" och genom konkursförfaranden underlåter att betala ut exempelvis pensioner och sjukvårdsersättningar. Den plundring av tillgångar som har skett under den senaste krisen kan liknas vid en form av frantagande som omsätts i ny ackumulation när spekulanter köper upp tillgångar billigt för att kunna sälja dem när marknadsläget förbättras. Detta är vad bankerna och hedgefonderna gjorde under kraschen i östra och sydöstra Asien 1997-1998. Enorma förluster i denna del av världen ledde till svällande kassakistor i finanssystemets centrum.

Om det bara var gårdagens ackumulation som kunde omsättas i ny expansion skulle vi med tiden se en tilltagande koncentration av penningkapitalet i individuella händer. Kreditsystemet gör det dock möjligt att på mycket kort tid och med olika medel sammanföra penningmakt i stora kvantiteter. Som den franske

1700-talsutopikern Saint-Simon noterade är detta viktigt, eftersom det krävs en "association av olika kapital" för att möjliggöra de omfattande investeringar i exempelvis järnvägar som krävs för att långsiktigt hålla liv i den kapitalistiska utvecklingen. Det var detta som finansbröderna Pereire, vilka var skolade i Saint-Simons teorier, åstadkom på 1850-talet genom att grunda nya kreditinstitut för att hjälpa baron Haussmann att förvandla den byggda miljön i Paris under andra kejsardömet. (De boulevarder som idag präglar staden härstammar från denna tid.)

I aktiebolag och andra bolagsformer som växte sig starka på 1800-talet samlas och koncentreras enorma kvantiteter av penningmakt (som ofta består av en myriad av små privata investeringar) i några få direktörers och chefers händer. Företagsförvärv (både vänliga och fientliga), sammanslagningar och belånade förvärv (*leveraged buy-outs*) har länge ingått i storföretagens repertoar. Sådana aktiviteter kan leda till nya vågor av ackumulation genom fräntagande. På senare tid har riskkapitalbolag som Blackstone tagit över offentliga företag, omorganiserat dem, tömt dem på tillgångar och avskedat anställda innan de sålt dem tillbaka till den offentliga sfären med saftiga vinster. Dessutom kan storkapitalet använda alla möjliga trick för att driva ut mindre kapitalägare (statliga regelsystem som är särskilt besvärliga för småföretag leder till ytterligare kapitalkoncentration). Bruket att frånta småföretagare deras verksamhet (exempelvis kvartersbutiker och familjegårdar) för att bana väg för större bolag (stormarknadskedjor och jordbruksbolag), vilket ofta sker med hjälp av kreditlösningar, är också något som har pågått länge.

Man kan aldrig komma undan att det penningkapital som finns tillgängligt i början av cirkulationen måste organiseras, konfigureras och sättas samman. Att uppföra en stålfabrik, bygga en järnväg eller starta ett flygbolag kräver enorma utlägg i form av penningkapital innan produktionen ens kan börja, och tidsglappet mellan projektets påbörjande och dess slutförande

kan vara betydande. Först på senare tid har det blivit möjligt för privata konsortier av kapitalägare, och alltså inte bara staten, att finansiera massiva infrastrukturprojekt som exempelvis kanaltunneln som förbinder Storbritannien med kontinenten. Sådana storsatsningar på infrastruktur blir alltmer nödvändiga i takt med att tillväxten gör att kapitalismen ökar i skala.

Också geografiska nätverk måste skapas för att underlätta globala flöden av finanskapital mellan zoner med kapitalöverskott och zoner med kapitalbrist. Även här finns en lång historia av innovationer som uppstått inom finanssektorn och i de mellanstatliga förbindelserna. Det primära målet är att övervinna varje potentiell blockering av en fri kapitalcirkulation på världsmarknaden. Detta öppnar upp för en kaskad av "rumsliga lösningar" på absorptionsproblemet. För mycket överskottskapital i Storbritannien mot slutet av 1800-talet? Skicka det till USA, Argentina eller Sydafrika, där det kan komma till lönsam användning. Överskottskapital i Taiwan? Skicka det till Kina eller Vietnam för investeringar i låglönsfabriker. Kapitalöverskott i länderna i Persiska viken under 1970-talet? Skicka det till Mexiko via investmentbankerna i New York.

Men för att allt detta ska kunna fungera effektivt krävs statsliknande internationella institutioner av den typ som etablerades genom Bretton Woods-avtalet, vilka kan främja och reglera de internationella kapitalflödena. Världsbanken och Internationella valutafonden, liksom Banken för internationell betalningsutjämnning (BIS) i Basel, är centrala här, men också aktörer som Organisationen för ekonomiskt samarbete och utveckling (OECD) och G7 (sedermera G8, nu utvidgad till G20) fyller en viktig funktion i försöken från världens centralbanker och finansdepartement att samordna sitt agerande och skapa en global finansarkitektur för att förverkliga en internationell version av det statsfinansiella komplexet.

Emellertid bör två viktiga saker sägas om detta statsfinansiella komplex. För det första kräver det räntor och skatter i utbyte

mot sina tjänster. Vidare har det en maktposition i förhållande till kapitalcirkulationen som innebär att det kan utkräva monopolränta av de som behöver dess tjänster. Å andra sidan måste det, för att locka överksamman pengar tillbaka in i kretsloppet, antingen leverera säkerhet och effektiva transaktioner till deponderande kunder eller erbjuda avkastning till de sparare som har överskott på pengar. Med andra ord förlitar det sig på skillnaden mellan å ena sidan kostnaderna för dess tjänster och den ränta som det erbjuder sparare och å andra sidan den ränta eller de avgifter som det tar ut av användare för att hålla uppe sin lönsamhet. Men banker kan också låna ut mer än de själva lånar. Det spelar roll huruvida bankerna lånar ut tre eller trettio gånger så mycket pengar som de har mottagit i inlåningskapital. Ökad utlåning i förhållande till bankernas reserver medför helt enkelt att pengar skapas i banksystemet och att vinsterna stiger snabbt. Under upptakten till den senaste krisen ökade lönsamheten i finanssektorn dramatiskt. Andelen av de totala vinsterna i USA som kunde härledas till finansiella tjänster ökade från omkring 15 procent 1970 till 40 procent 2005.

*

Kreditsystemet och de institutioner som är specialiserade på att ansamlas och tillgängliggöra penningmakt blir därför mer, inte mindre, betydelsefulla över tid. En inadekvat sammansättning av kreditsystemet, eller en kris av den typ som vi nyligen har bevittnat, utgör ett formidabelt hinder mot en fortgående kapitalackumulation.

Denna centralisering av penningmakt genom kreditsystemet får alla möjliga implikationer för kapitalismens utveckling. Om inte annat innebär den att en privilegierad klass av finansiärer får en oerhörd samhällelig makt över producenter, köpmän, markägare, entreprenörer, lönearbetare och konsumenter. Ökad kapitalkoncentration hotar dessutom att befästa monopolpositioner

och därmed försämra konkurrensen, vilket kan leda till stagnation. Kapitalistiska stater har därför ibland sett sig tvungna att stärka konkurrensen genom att lagstifta mot överdriven monopolmakt (USA:s antitrustlagar och EU-kommissionens övervakning av marknaden är exempel på detta). Men det är precis lika sannolikt att det statsfinansiella komplexet överväldigas av en centraliserad kreditmakt och konstitueras i en form som bäst kan betecknas som "statsmonopolkapitalism". Det var på detta sätt som många kritiska teoretiker beskrev situationen på 1960-talet. Paul Baran och Paul Sweezy publicerade sin text *Monopolkapitalet* vid denna tid (1966). Den officiella linjen inom det inflytelserika franska kommunistpartiet var att man kämpade mot den "statliga monopolkapitalismen".

Kapitalcirkulationen är till sitt väsen riskfylld och alltid spekulativ. När man talar om "spekulation" syftar man ofta på en situation där den underliggande lönsamheten är negativ men där man lyckas dölja detta faktum tack vare den sjudande aktiviteten på marknaden. Till exempel lyckades Enron effektivt maskera sina förluster under 1990-talet (senare gjorde hela banksystemet samma sak) och fortsatte att göra fiktiva vinster trots att bolaget i själva verket gick back. Sådana specialfall brukar vi ibland kalla för "spekulationsvågor". Men det är viktigt att komma ihåg att kapitalcirkulationen som sådan är spekulativ rakt igenom. "Ni måste förstå", skrev den franske författaren Émile Zola, "att spekulation och spel är den centrala mekanismen, själva hjärtat i ett omfattande företag som vårt. Ja, den drar till sig blod, hämtar upp det från varje källa i små rännilar, samlar ihop det, låter det flöda tillbaka till floderna i alla riktningar och grundlägger den enorma penningcirkulation som utgör storföretagens själva liv."

De pengar som sätts i omlopp vid arbetsdagens början realiserar inte nödvändigtvis som vinst vid arbetsdagens slut. När överskottet till slut realiserar brukar man hylla entreprenörens förutseende, påhittighet och kreativitet, men om detta inte sker (vilket långt ifrån alltid är entreprenörens fel) brukar man istäl-

let fördöma kapitalisten som en spekulant! Inom loppet av ett år lyckades Enrons vd Kenneth Lay förvandlas från genial entreprenör till simpel spekulant.

Även om man måste göra allt som står i ens makt för att se till att kapitalet genererar (producerar) och inhöstar (realiserar) ett överskott, händer det ofta att saker och ting går snett. Förväntningar, förhoppningar, övertygelser, gissningar, begär och "djuriska drifter" (som John Maynard Keynes kallade dem på 1930-talet) spelar en viktig roll för beslutet att sätta kapital i omlopp. Lika lite som man kan ignorera investerarnas psykologi går det att bortse från det allmänna förtroendet för det finansiella system som drar åt sig en mängd mindre sparkapital och lånar ut dem till kapitalister i utbyte mot ränta. Om jag inte litar på bankerna väljer jag hellre att förvara mitt guld i madrassen, vilket emellertid innebär att det lånekapital som finns tillgängligt för kapitalisterna krymper. Talesättet "lika säkert som den engelska riksbanken" har länge varit en symbol för tilliten till finanssystemet. Krediter är synnerligen protestantiska, noterade Marx – de förlitar sig helt och hållet på människors tro.

Med jämna mellanrum blir emellertid förväntningarna så uppskruvade och tillgången på finansiering så vidlyftig att kriser uppstår inom själva finanssystemet. Marx erbjuder en kort beskrivning av sådana situationer i *Kapitalet*:

Helt nyligen förklarade borgaren [läs: Wall Street] i konjunkturberusad inbilskhet, att penningen är en tom illusion. Endast varan [läs: som är lika säker som en bostad] är pengar. Endast penningen [läs: likviditeten] är vara! förkunnas det nu över hela världsmarknaden. Som hjorten ropar efter friskt vatten, ropar nu borgarsjälén efter pengar, den enda rikedom. I krisen stegras motsättningen mellan varan och dess värdegestalt, penningen, till den absoluta motsägelsen.

När denna motsägelse är som djupast börjar förväntningarna hemsökas av rädsla (plötsligt tycks varken bostäder eller den

engelska riksbanken vara så säkra som de nyligen framstod), och tillgången till finansiering blir alltför knapphändig för att kunna ge stöd åt fortsatt ackumulation.

Finansiella och monetära kriser har länge präglat kapitalismens historiska geografi. Men deras frekvens och allvarsgrad har ökat markant sedan början av 1970-talet, och det gäller att försöka förstå orsakerna till detta och vad vi kan göra åt saken. Den globala kapitalackumulationens exponentiella tillväxt har inneburit att det statsfinansiella komplexet har satts under enorm press att finna nya innovativa sätt att ansamla och distribuera penningkapital i lämpliga kvantiteter och former till de platser där det bäst kan utnyttja lönsamma investeringsmöjligheter. Många finansiella innovationer har under senare år utformats för att övervinna de barriärer som vuxit fram ur tidigare institutionella arrangemang och regelsystem. Tendensen mot avreglering har förefallit omöjlig att stå emot. Men åtgärder av den typen ökar oundvikligen sannolikheten för att finansieringssystemet går över styr och utlöser en kris. Detta var vad som inträffade år 1868, när bröderna Pereires institut Crédit Mobilier och Compagnie Immobilière kraschade tillsammans med Paris stadsbudget. Samma sak skedde med det globala finanssystemet år 2008.

Det statsfinansiella komplexet har länge fungerat som kapitalackumulationens "centrala nervsystem". När dess livsnödvändiga signaler slutar fungera blir en kris oundviklig. Mycket av det som pågår i dagens centralbanker och finansdepartement sker i det fördolda och är omgivet av mystik. Det var inte utan orsak som William Greiders uttömmande studie av den amerikanska centralbanken fick titeln *Secrets of the Temple* (1989). Marx beskrev storfinansens värld som kapitalismens "Vatikanstat". Idag kanske det skulle vara ännu mer ironiskt att kalla den för kapitalismens "Kreml", eftersom det verkar mer sannolikt att världen kommer att styras av en diktatur utövad av världens centralbankirer än av en arbetarnas diktatur. Det statsfinansiella komplexet påminner med alla sina intriger och hemliga förbindelser om en

feodal institution och utövar en fullständigt odemokratisk makt, inte bara över kapitalets cirkulation och ackumulation, utan över praktiskt taget samtliga aspekter av samhällslivet. En blind tro på det statsfinansiella komplexets korrigerande makt ligger till grund för det förtroende och de förväntningar som Keynes ansåg var så centrala för att hålla kapitalismen vid liv.

Exakt hur det statsfinansiella komplexet är utformat skiljer sig åt mellan olika stater. De geografiska variationerna i institutionella arrangemang är betydande, och de mekanismer som finns för mellanstatlig samordning, såsom Banken för internationell betalningsutjämning i Basel och Internationella valutafonden, utövar ett betydande inflytande. De makter som är involverade i att skapa dessa arrangemang (exempelvis de som möttes i Bretton Woods 1944 för att utforma världens framtida finansiella arkitektur) är i regel elitistiska, expertdominerade, synnerligen teknokratiska och odemokratiska. Så har det fortsatt även in i våra dagar. Endast de som är initierade i de hemliga förfarandena kallas in när man anser sig behöva korrigera dem.

Samtidigt utkämpas breda politiska kamper om och kring det statsfinansiella komplexet. Dessa protester är oftare populistiska än klassbaserade och siktar i regel in sig på den klassfraktion som kontrollerar komplexet. Den kampanj som under slutet av 1990-talet bedrevs mot IMF och Världsbanken under parollen "Femtio år är nog" bars upp av en brokig allians av intressen som inkluderade alltifrån fackföreningar till miljögrupper, vilka samlades under signaturen "Teamsters and Turtles" ["Lastbilschaufförer och sköldpaddor"], efter gatuprotesterna mot WTO i Seattle 1999 [då miljöaktivister klädde ut sig till sköldpaddor, övers. anm.]. Vad man främst fokuserade på var de världsekonomiska institutionernas disciplinära, nykoloniala och imperialistiska roll. Arbetarrörelsen deltar ofta i sådana kamper med viss reservation, även om den lätt kan dras med i vågor som drivs av populistiskt raseri (och inte sällan styrs av småborgerliga eller till och med nationalistiska intressen; ett exempel på detta såg

vi när den brittiska oppositionens finansministerkandidat Harold Wilson år 1956 gjorde utfall mot "gnomerna i Zürich", som han påstod kontrollerade landets ekonomi). Allra vanligast är att populismen riktar sökarljuset mot storfinsansens baroner, mot de enorma förmögenheter som de tillskansar sig och mot deras ofta överväldigande samhälleliga makt att diktera existensvillkoren för övriga medborgare. Den ilska över bankirernas löner och bonusar som bröt ut i Europa och USA år 2009 är betecknande för sådana populistiska rörelser och deras begränsningar. En liknande våg av ursinne drog fram över USA under 1930-talet, då bankirer och finansmän pekades ut som ansvariga för de ekonomiska problemen. Den utbredda sympatin för bankrånare som Bonnie och Clyde tillhör den folkliga kulturen från denna period.

De sociala krafter som påverkar hur det statsfinansiella komplexet fungerar (återigen ser situationen olika ut i olika länder) kan därför inte helt och hållet beskrivas i termer av den klasskamp mellan arbete och kapital som har en prioriterad plats i marxistisk teori. Därmed inte sagt att politiska kamper mot storfinsansen inte berör arbetarrörelsen, för naturligtvis gör de det. Likväl finns det många frågor, bland annat gällande skatter, tullsatser, subventioner samt nationella och internationella regleringar, där industrikapitalet och den organiserade arbetarrörelsen är allierade snarare än motståndare. Vi kunde se detta i kraven på att staten skulle rädda de amerikanska biltillverkarna 2008-2009. Bilföretagen och fackföreningarna stod sida vid sida i försöken att bevara jobben och undvika att bolagen gick i konkurs. Å andra sidan finns en lång rad intressen utanför arbetarrörelsen som kämpar mot storfinsansens makt. När finansörerna börjar dominera över alla andra sektorer, vilket är vad som har skett i USA från och med mitten av 1980-talet, och när de som borde underkastas regleringar istället lägger beslag på den reglerande apparaten, börjar det statsfinansiella komplexet gynna särintressen snarare än samhällskroppen som helhet. Att hålla liv i den populistiska vreden blir därmed avgörande för att återställa balansen.

Men när finanssystemet och det statsfinansiella komplexet helt bryter samman, vilket skedde 1929 och 2008, inser alla att kapitalismens överlevnad hotas, och plötsligt finns det inga åtgärder som inte övervägs och inga kompromisser som inte beaktas i strävan att rädda livet på systemet. Trots att vi ständigt klagar på systemet tycks vi inte kunna leva utan det.

KAPITALET SÄTTS I ARBETE

När pengar väl har ansamlats i rätta händer, på rätt plats och vid rätt tid måste de sättas i arbete för att mobilisera de råvaror, fabriker och energiflöden samt den arbetskraft och utrustning som krävs för att producera en vara. Låt oss undersöka de olika element som är nödvändiga för att produktionen ska komma igång.

En ackumulation som växer exponentiellt kräver permanent tillgång till arbetskraftsreserver av tillräcklig storlek. Vad Marx kallade den "industriella reservarmén" är en nödvändig förutsättning för kapitalets reproduktion och expansion. Denna reservarmé behöver vara tillgänglig, socialiserad, disciplinerad och besitta rätt egenskaper (det vill säga arbetarna måste vara flexibla, fogliga, möjliga att manipulera och ibland ha vissa specifika kvalifikationer). Om dessa villkor inte är uppfyllda ställs kapitalet inför ett allvarligt hinder mot en kontinuerlig ackumulation.

Genom att beröva den stora massan av befolkningen direkt tillgång till produktionsmedlen (i synnerhet mark) frigör man arbetskraft som kan köpas och säljas som en vara på marknaden. Marx redogörelse för den så kallade "ursprungliga ackumulationen" må vara överdramatiserad och förenklad, men det går knappast att förneka att den i grund och botten är korrekt. På ett eller annat sätt måste befolkningar försättas i en situation där de tvingas arbeta för kapitalet för att överleva. Den ursprungliga ackumulationen avslutades inte i och med industrikapitalismens etablering i Storbritannien mot slutet av 1700-talet. Under de senaste trettio åren har den globala arbetskraften ökat med omkring två miljarder lönearbetare till följd av Kinas öppnande och kommunismens kollaps i Central- och Östeuropa. Över hela jorden har landsbygdsbor och tidigare självförsörjande bönder

integrerats i arbetskraften. Den mest dramatiska utvecklingen har varit mobiliseringen av kvinnorna, som nu utgör stommen i den globala arbetskraften. En massiv pool av arbetskraft har på detta sätt gjorts tillgänglig för kapitalistisk expansion.

Arbetsmarknaderna är emellertid geografiskt segmenterade. En pendlingstid på fyra timmar utgör i grova drag en övre gräns för en arbetares möjligheter att ta sig till jobbet varje dag. Hur långt man kommer på fyra timmar beror naturligtvis på hur snabbt och till vilken kostnad man färdas. Likväl innebär den geografiska segmenteringen av arbetsmarknaderna att frågor som rör arbetskraftsutbudet kokar ner till en rad lokala problem som har att göra med regionala och statliga strategier, som påverkas av migrationsrörelser (där både kapital och människor flyttar på sig). Staten blir involverad bland annat när det gäller immigrationslagar och arbetsrätt (minimilöner, arbetstider, regler kring arbetsvillkor, etc.), tillhandahållandet av samhällelig infrastruktur som påverkar arbetskraftens kvalitet (utbildning och sjukvård) samt utformandet av en politik för att upprätthålla reservarmén (sociala välfärdsförmåner).

Kapitalet kan hantera och kringgå de potentiella begränsningarna av arbetskraftsutbudet på en mängd olika sätt, med variationer till och med på lokal nivå. En viss utvidgning av utbudet kan uppnås genom befolkningstillväxt (i en del fall har dessutom familjepolitiska åtgärder från statens sida, exempelvis subventionerna till barnrika familjer i Frankrike, påverkat arbetskraftsutbudet i en för kapitalet gynnsam riktning). I själva verket finns det ett mycket generellt samband mellan den totala befolkningstillväxten och kapitalackumulationens tillväxt. Den fantastiska expansion som kapitalismen har uppvisat i Kina sedan år 1980 har haft sin förutsättning i den radikala minskning av spädbarnsdödligheten som uppnåddes under Mao, ett framsteg som med tiden skapade en stor massa av unga arbetare som konkurrerade om jobben.

Om produktiviteten förblir konstant leder ackumulationen till ett relativt fullt utnyttjande av den lokala arbetskraften. Brist

på arbetskraft leder till högre löner. Antingen stiger lönerna på ett sätt som är förenligt med den växande ackumulationen (som tar fart allt eftersom fler arbetare anställs), eller så saktar ackumulationen in parallellt med att efterfrågan på arbetskraft sjunker, vilket trycker ned lönerna. Ibland händer det att kapitalisterna i praktiken går ut i strejk genom att vägra återinvestera sin avkastning eftersom de höga lönenivåerna skadar lönsamheten. Deras förhoppning med sådana aktioner är att den arbetslöshet som därmed uppstår ska disciplinera arbetskraften och tvinga den att acceptera lägre löner.

Men även om det går att identifiera ett antal exempel på sådana "kapitalets strejker" (den så kallade "Reaganrecessionen" 1980-1982, då arbetslösheten steg till över tio procent, hade vissa drag av detta), finns det mer gynnsamma sätt för kapitalet att hantera problemen med arbetskraftsbrist. Genom att utveckla arbetsbesparande teknologi och nya organisationsformer kan man tvinga bort människor från sina jobb och in i den industriella reservarmén. Resultatet blir en "flytande" armé av uppsagda arbetare vars själva existens skapar ett tryck nedåt på lönerna. Kapitalet manipulerar på samma gång både utbudet av och efterfrågan på arbetskraft.

Arbetarna är väl medvetna om detta och motsätter sig ofta införandet av ny teknologi (de så kallade ludditerna i början av 1800-talet är ett klassiskt exempel). I de utvecklade kapitalistiska länderna har "produktivitetsavtal", som går ut på att arbetarna accepterar ny teknik i utbyte mot anställningstrygghet, varit viktiga inslag i förhandlingarna mellan arbetsmarknadens parter ända sedan 1945. En annan kapitalistisk strategi är att mobilisera delar av befolkningen som ännu inte har proletariseras. De mest uppenbara måltavlorna är bönder och landsbygdsbor (en grupp som har införlivats i arbetskraften i Kina under de senaste åren). I de utvecklade kapitalistiska länderna, där dessa befolkningsgrupper mer eller mindre försvunnit, har det blivit allt viktigare att inkludera kvinnor i arbetskraften, liksom att proletarisera grupper

som tidigare lyckades hanka sig fram utan avlönade arbeten. I USA har innehavare av familjegårdar och småbutiker varit viktiga föremål för proletarisering ända sedan 1930-talet. I många avseenden är mobiliseringen av dessa reserver att föredra framför alternativet att öka arbetslösheten genom uppsägningar och teknologiska förändringar, eftersom den senare lösningen kan vara såväl politiskt problematisk som ekonomiskt kostsam i de fall där staten ansvarar för utbetalningen av arbetslöshetsunderstöd.

Eftersom situationer av arbetskraftsbrist alltid har en lokal prägel, blir det avgörande att främja geografisk rörlighet av kapital eller arbete (eller båda) för att kunna reglera dynamiken på den lokala arbetsmarknaden. Också korta förflyttningar (som när amerikanska företag på 1950-talet lämnade stadskärnor med en relativt organiserad arbetskraft och slog sig ned i förstäderna, där det fanns latent reserver av i synnerhet kvinnlig arbetskraft med låg facklig anslutningsgrad) kan radikalt förändra maktbalansen mellan klasserna i fråga om lönenivåer och arbetsvillkor. Längre förflyttningar, som företagens uppbrott från de industrialiserade och fackföreningsstäta områdena i nordöstra USA och mellanvästern och deras etablering i landets södra och västra delar, eller de stora migrationsvågorna av överskottsarbetskraft från syd till städerna i norr från och med 1920-talet, får liknande konsekvenser för arbetskraftsutbudet. På senare tid har de globala arbetskraftsflödena fått en ökad betydelse. År 1970 var omkring 5 procent av USA:s befolkning född i utlandet; idag är siffran över 12,5 procent. Som en negativ följd av denna utveckling har det uppstått allt starkare invandringsfientliga strömningar, beledsagade av en ökad rasism och en tilltagande etnisk diskriminering inom arbetarklassen.

Kapitalisterna har hela tiden strävat efter att skapa konkurrens mellan individuella arbetare om de jobb som finns tillgängliga. I den utsträckning som den potentiella arbetskraften är uppdelad efter kön, ras, etnicitet, stamtillhörighet, språk, politisk åsikt, sexuell läggning och religiös tro, blir dessa skillnader av avgörande betydelse för arbetsmarknadens funktionssätt. De blir verktyg som

kapitalisterna kan använda för att förvalta arbetskraftsresurserna, men de utnyttjas också av privilegierade arbetargrupper som kan spela på sexism och rasism för att minska konkurrensen. Under den ursprungliga ackumulationens historia konstruerades "naturliga", det vill säga biologiskt baserade, faktorer som sades demonstrera vissa grupperns överlägsenhet och därmed legitimerade olika former av hierarkisk makt och klassherravälde, vilket gick stick i stäv med de både religiösa och sekulära anspråken på lika värde i Guds eller statens ögon (anspråk som kom till uttryck i de amerikanska och franska revolutionerna på 1700-talet). För kapitalet har det alltid legat nära till hands att exploatera eller till och med aktivt skapa sådana fragmenteringar. Samtidigt har arbetarna själva gett upphov till former för kollektivt handlande som alltför ofta har gjort halt vid etniska, religiösa, rasmässiga och könsrasmässiga gränser. Under 1950- och 1960-talen försökte arbetarorganisationerna i USA aktivt begränsa konkurrensen på arbetsmarknaden genom att skapa uteslutningar baserade på ras och kön.

Att sådana distinktioner kan vara extremt seglivade framgår av det faktum att efter nästan ett halvt århundrades kamp för principen "lika lön för lika arbete" kvarstår fortfarande löneklyftan mellan män och kvinnor – till och med i USA, där påtryckningarna för förändringar sannolikt har varit som allra starkast. På annat håll, till exempel i östra Asien, är bristen på jämställdhet långt värre, och naturligtvis är det också här som de senast proletariserade befolkningssegmenten huvudsakligen består av kvinnor. Löneskillnaderna mellan svarta och vita samt mellan latinamerikaner och asiater i USA har på samma sätt kvarstått, och i vissa fall till och med vuxit med åren. I länder som Indien har kastgränser förblivit ett stort hinder för rörligheten på arbetsmarknaden, trots grundlagfästa bestämmelser om rätt till likabehandling. Eftersom arbetsmarknaderna är lokala – och detta i ännu högre grad för arbetarna än för kapitalisterna – måste sociala och politiska solidaritetsband, om de ska ha någon betydelse, först konstrueras på lokal nivå innan en nationell eller

internationell rörelse kan bli möjlig. Förvisso är kapitalisterna själva ofta splittrade efter etniska och andra skiljelinjer (dock i mindre utsträckning än arbetskraften), med det är svårt för arbetarna att systematiskt utnyttja dessa skillnader för sin egen vinning, även om det finns en historia av folklig antisemitism riktad mot finansierarna på Wall Street som många gånger har spelat en beklaglig roll i detta sammanhang.

Från och med mitten av 1960-talet har innovationer i transportteknologi dessutom gjort det mycket lättare att flytta produktionen till låglöneländer med svaga arbetarorganisationer. Under de senaste decennierna har massiva omlokaliseringar inom tillverkningsindustrin radikalt förändrat arbetsmarknadernas funktionssätt och skapat en helt ny situation jämfört med den som i allmänhet gällde före omkring år 1970.

Emellertid finns det många motsägelsefulla aspekter som har internaliserats i den politik som styr arbetsutbudet. Flera av dessa motsägelser har sin grund i klassorganiseringen och klasspolitiken, såsom den utövas individuellt och kollektivt av arbetare på olika arbetsmarknader. Nivån på reallönerna bestäms utifrån kostnaderna för att tillhandahålla de varor och tjänster som krävs för att reproducera arbetskraften på en given och acceptabel levnadsnivå. Vad som är "givet" och "acceptabelt" bestäms i sin tur av klasskamper, hävdvunna standarder och samhällskontrakt (kontrakt som i regel är outtalade men som ibland görs explicita, som i fallet med rätten till godtagbar sjukvård och utbildning) vilka oftast har förhandlats fram inom ramen för någon territorialiserad samhällelig organisation. (Återigen bör vi framhålla statens betydelse som en avgörande institutionell ram för framförhandlandet av ett basalt samförstånd om hur samhällslivet ska vara ordnat.) Eftersom arbetsmarknader alltid är lokala finns det stora variationer i hur frågor om kostnader och levnadsstandard hanteras på olika platser, där skillnaderna kan vara stora också mellan platser som ligger relativt nära varandra (New York City är inte Buffalo, och ingen av dessa städer påminner särskilt

mycket om Mumbai). De institutionella ramverken för löneförhandlingarna skiljer sig också från att omfatta hela landet (som i Sverige och fram till nyligen i Storbritannien) till att alltid vara lokala (som i USA). I det senare fallet blir följden att det förs separata kampanjer för "en lön som går att leva på", där det finns helt skilda definitioner av vad som motsvarar en sådan lön. Från och med mitten av 1990-talet, då den federala regeringen motsatte sig en höjning av den nationella minimilönen, spred sig dylika kampanjer snabbt från en plats till en annan. Aktivismen, organisationsgraden och ambitionsnivån inom de lokala arbetarrörelserna skiftar mellan olika platser och olika tider, vilket gör att potentiella hinder mot kapitalackumulationen kan spridas på ett ställe men försvinna på ett annat. Arbetskraften har alltid tillgång till sitt yttersta vapen – att avstå från att arbeta genom att strejka –, men också här råder en maktobalans, eftersom de som har stora penningreserver (oftast kapitalisterna) kan vänta ut de som har små reserver (oftast arbetarna och deras fackföreningar), vilket inte hindrar att omfattande oroligheter på arbetsmarknaden långsiktigt kan utgöra ett hot mot kapitalismen och att detta vapen på så sätt är en mycket betydelsefull resurs.

Men i detta hav av kamper finns det ofta tillräckligt många lugna öar där kapitalet relativt enkelt kan få igenom sina krav och tillse att utbudet av arbetskraft motsvarar dess behov. Jag tror man kan säga att sedan 1980 har kombinationen av politisk repression (och de kommunistiska regimernas sammanbrott), teknologiska förändringar, de ökade möjligheterna till kapitalrörelser och den massiva vågen av ursprunglig ackumulation i tidigare perifera zoner (samt migrationen från dessa platser) tillsammans bidragit till att mer eller mindre lösa kapitalets problem med arbetskraftsförsörjning. Även om det här och var finns lokala begränsningar, går det inte att förneka att världen idag erbjuder massiva arbetskraftsreserver (inklusive högutbildad arbetskraft, som i allt högre utsträckning framträder i Indien och östra Asien) som utövar en stark påverkan på klasskampen i kapitalets favör.

Det är under sådana förhållanden som upplysta kapitalistiska klassintressen (i motsats till intressena hos individuella kapitalister, vilka ligger i stenhård konkurrens och ofta lever efter devisen "efter mig syndafloden") kan samla sig kring ett politiskt projekt för att subventionera utbudet av billiga konsumtionsvaror för att hålla nere priset på arbetskraft (ett exempel på detta var när de brittiska industriintressena vid mitten av 1800-talet sökte reducera tulltarifferna på importerat vete för att sänka brödspriset; ett mer samtida exempel är Wal-Mart-fenomenet i USA, som går ut på att Kina försörjer USA med billiga handelsvaror). Samma intressen kan också stödja investeringar som syftar till att förbättra kvaliteten på arbetskraften, till exempel genom satsningar på sjukvård, utbildning och bostadsbyggande. I förlängningen kan de till och med föreslå högre löner och en rationaliserad konsumtion, för att garantera en stark effektiv efterfrågan på marknaden. Detta var vad Henry Ford gjorde när han på 1920-talet beslöt att införa åtta timmars arbetsdag mot en daglig ersättning av fem dollar.

Statsmaktens roll i förhållande till sådana kamper är allt annat än självskriven. Om arbetarna är alltför välorganiserade och inflytelserika på någon viss plats kommer kapitalistklassen naturligtvis att försöka förmå statsapparaten att gå dess ärenden, vilket skedde, som redan noterats, under Pinochet, Reagan, Thatcher, Kohl och andra. Om arbetarrörelsen å andra sidan organiserar sig i politiska partier kan utvecklingen drivas i motsatt riktning, något vi har sett exempel på i vissa områden (inte minst i Skandinavien) och under vissa perioder (framför allt under 1960-talet, då ett "socialdemokratiskt" samförstånd rådde i stora delar av Europa). Men sedan mitten av 1970-talet har statsmakten på många håll använts mycket effektivt för att övervinna de starka arbetarorganisationernas inflytande. En annan metod är att underlätta, eller till och med subventionera, kapitalets rörlighet så att det kan förflytta sig till de platser där företagsklimatet, inklusive arbetskraftsutbudet och graden av facklig anslutning, är som gynnsammast för kapitalet. Den konkurrens om kapitalinveste-

ringar mellan städer, regioner och nationer som statsapparaterna bedriver spelar här en viktig roll. Staten (i dess lokala, regionala och nationella framträdelseformer) blir ansvarig för att garantera att det finns ett utbud av arbetskraft i en kvantitet och kvalitet (arbetarna måste skolas, utbildas och göras politiskt fogliga) som motsvarar företagets behov. Om statsapparaten därför kan övergå till att genomdriva företagets snarare än arbetarnas agenda, finns det likväl ett lokalt egenintresse av att bereda möjligheter till högre utbildning (på universitet och lokala högskolor), eftersom detta kommer att locka till sig högteknologiska tillverkningsföretag som stärker den lokala skattebasen.

En del marxister har byggt upp en hel teori om hur kriser uppstår på grundval allt som hindrar tillgången på arbetskraft. Kristeorin om "pressen på profitnivåerna" utgår från det ständigt laddade problemet med klasskampen och relationerna mellan arbete och kapital, både i organiseringen av arbetsprocesserna och på arbetsmarknaden. När dessa relationer skapar hinder för fortsatt kapitalackumulation utbryter en kris, för såvitt kapitalet inte finner ett sätt (eller, vilket är mer sannolikt, en kombination av flera av de metoder som har nämnts ovan) att övervinna eller kringgå denna barriär. En analytiker som Andrew Glyn (se den imponerande studie som han genomförde tillsammans med flera andra i texten "British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze" [1972]) skulle tolka det som skedde mot slutet av 1960-talet och början av 1970-talet (i synnerhet i Europa och Nordamerika) som ett utmärkt exempel på en situation av pressade profitnivåer. Politiken under denna period dominerades av försöken att hantera arbetskraftsresurserna och organiseringen av arbetskraften. Den fackliga anslutningsgraden var relativt hög i stora delar av Europa och till och med i USA, och statsapparaterna var antingen på sin vakt mot den organiserade arbetarrörelsen eller delvis underkastade dess intressen, tack vare de politiska partierna på vänsterkanten. Det råder inget tvivel om att situationen utgjorde ett allvarligt hinder mot kapitalackumulationen.

Kapitalets sätt att kringgå detta hinder genom nyliberalismens framväxt på 1970-talet och början av 1980-talet definierar i många avseenden de dilemman som vi nu står inför.

Kapitalismens överlevnad förutsätter att man ständigt lyckas övervinna eller kringgå detta potentiella hot mot kapitalackumulationen. I skrivande stund, vid slutet av år 2009, finns det mycket få tecken på någon press på profitnivåerna. Arbetskraftsreserver finns överallt, och det finns få geografiska barriärer som hindrar kapitalet från att få tillgång till dem. De politiska attackerna mot arbetarklassrörelserna har på de allra flesta håll reducerat det fackliga motståndet till en mycket blygsam nivå. Krisen år 2008-2009 kan därför inte förstås utifrån teorierna om pressade profitnivåer. Lönesänkningar på grund av ett överflöd av arbetskraft och en därmed sammanhängande brist på effektiv efterfrågan från konsumenternas sida utgör ett mycket allvarigare problem.

Frågan om arbetskraften försvinner emellertid inte. Arbetaruppror kan skapa allvarliga problem när som helst och var som helst. Aktuella rapporter från Kina talar till exempel om en växande våg av oroligheter som hänger samman med den globala konjunkturedgång som har skapat en ovälkommen och (i Kina) ovan ökning av arbetslösheten bland en befolkning som nyligen proletariserats (i början av 2009 bedömdes nära 20 miljoner människor stå utan jobb). Arbetarkampernas ojämna geografiska utveckling är viktig att hålla under uppsikt.

Relationen mellan arbete och kapital spelar alltid en central roll i kapitalismens dynamik och kan utgöra grunden till kriser. Idag är dock huvudproblemet att kapitalet är alltför mäktigt och arbetarrörelsen alltför svag – inte tvärtom.

*

När kapitalister återinvesterar måste de finna nya produktionsmedel tillgängliga på marknaden. De insatsvaror som de behöver är av två slag: mellanprodukter (som redan framställts genom

mänskligt arbete) som kan förbrukas i produktionsprocessen (till exempel den energi och de tyger som behövs för att producera en rock) samt den maskinella utrustning och det fasta kapital som möjliggör produktionen (bland annat fabriksbyggnader och fysisk infrastruktur som transportsystem, kanaler och hamnar). Kategorin "produktionsmedel" är uppenbarligen mycket vid och komplicerad. Men om några av dessa produktionsmedel visar sig vara omöjliga att tillgå uppstår i alla händelser ett hinder mot fortsatt kapitalackumulation. Till exempel kan inte bilindustrin expandera om den inte får tillgång till stål, plast, elkomponenter och gummidäck – inte heller kommer dess expansion att vara värd något om det inte finns motorvägar att köra på. Teknologiska innovationer på någon punkt i det som vi numera beskriver som de "produktkedjor" eller "leveranskedjor" som löper genom produktionen skapar ofrånkomligen ett behov av innovationer också på andra håll. Som Marx påpekade innebar uppfinnandet av vävmaskinen under 1800-talet att produktiviteten ökade inom bomullsindustrin, vilket ställde krav på nya innovationer inom bomullsproduktionen (såsom bomullsrensningssmaskinen), i transport- och kommunikationsmedlen, inom den kemiska färgningsindustrin, etc.

Möjligheten att omvandla en del av gårdagens vinst till nytt kapital förutsätter därför att kapitalet bereds tillgång till produktionsmedel i allt större kvantiteter, liksom en ökad mängd konsumtionsvaror som kan försörja en växande skara arbetare. Problemet är hur man ska organisera tillförseln av materiella insatsvaror på ett sätt som inte bryter kontinuiteten i kapitalflödet. Med andra ord måste kapitalet framställa villkoren för sin egen expansion innan expansionen äger rum! Hur kan detta göras på ett smidigt och problemfritt sätt?

Marx ger oss svaret i form av ett Shakespearecitat när han konstaterar att "den sanna kärlekens väg är aldrig jämn". Det råder alltid brist någonstans och överskott någon annanstans, och ibland skapar bristen ett överstigligt hinder mot fortsatt

expansion som avbryter kapitalflödets kontinuitet. Effektivt fungerande marknader med fritt flytande prissignaler som återspeglar utbud och efterfrågan har historiskt sett erbjudit en hyfsad samordningsmekanism. Sådana marknader har främjat en alltmer komplex samhällelig arbetsdelning och ökat det som ibland kallas "produktionens rondellformighet" [*roundaboutness of production*] (ett mått på hur många självständiga produktionssteg som krävs innan man når fram till den färdiga produkten). De allt fler komponenter som ingår i många slutprodukter (till exempel i bilar, som bland annat innehåller sofistikerad GPSteknik) leder till mer komplexa försörjningskedjor. Detta skapar ett behov av mer eller mindre "ärliga" och tillförlitliga marknadsstrukturer med fungerande prissignaler som kan garantera kontinuiteten i kapitalcirkulationen. Detta inre samband mellan kapitalets exponentiella tillväxt och användningen av marknadens signaler för att koordinera flödena kräver att staten inför regleringar mot till exempel monopolisering och manipulation av marknader, samtidigt som det också kräver att alla samhälleliga hinder mot varucirkulationen (tullsatser, importkvoter och onödiga förseningar) undanröjs. När man avskaffade tullkontrollerna av lastbilstransporter vid landsgränserna i Europa på 1980-talet bidrog detta i hög grad till att underlätta flödet av insatsvaror i produktionsprocesserna. Omvänt kan geopolitiska spänningar mellan stater störa dessa flöden och begränsa kapitalackumulationen. När Ryssland år 2008 ställde in leveranserna av olja och naturgas genom Ukraina på grund av en politisk dispyt drabbades producenter och konsumenter av allvarliga bekymmer så långt västerut som i Tyskland och Österrike.

Men marknaden är inte den enda samordningsmekanismen. I allt högre grad har producenter direktkontakt med sina underleverantörer, och med optimala planeringsverktyg kan de lägga beställningar på komponenter och ta emot leveranser "just-in-time", en metod som minskar kostnaderna för lagerhållning av outnyttjade tillgångar. I många industrier (bland annat bil-

industrin och elektronikindustrin) har denna direkta samordning börjat ersätta den öppna marknaden. Producenterna signalerar i förväg hur mycket produktionsmedel de kommer att behöva, och underleverantörerna planerar sin produktion därefter. Och i de fall där marknaden misslyckas kan staten kliva in med sina egna input- och outputmodeller och planera hela, eller viktiga delar av, den försörjningskedja som kapitalet har svårt att organisera på egen hand (el- och vattenförsörjningen är ett exempel på detta, liksom en mängd andra fysiska infrastrukturen som produktionen kräver). Även om det är en vanlig föreställning, särskilt i USA, att statliga ingrepp i ekonomin leder till ineffektivitet, ger industrialiseringens historia i Japan och Singapore en rad exempel på att statlig planering, koordinering och organisering av kapitalflödena kan vara mer effektivt än den anarki som samordning på öppna marknader innebär. Om företagen själva har lyckats undvika marknadens anarki genom att arbeta fram effektiva leveransmodeller tillsammans med sina underleverantörer, varför skulle inte samhället kunna göra samma sak i ännu större skala?

Om vi bortser från den ideologiska kampen mellan statsplanering och fria marknader är innebörden av allt detta att ett kontinuerligt kapitalflöde i en värld präglad av en alltmer komplex samhällelig arbetsdelning förutsätter att det finns adekvata institutionella arrangemang som underlättar för kapitalströmmarna att ta sig fram genom rum och tid. När dessa arrangemang är bristfälliga eller obefintliga stöter kapitalet på allvarliga hinder. Även om kapitalet kan hitta sätt att operera framgångsrikt i situationer av laglöshet, korruption och oklara ägandeförhållanden, är detta i regel inte dess optimala miljö. Att hantera "sönderfallande stater" och skapa förutsättningar för ett "gott företagsklimat" (vilket bland annat betyder att begränsa korruption och laglöshet) har därför blivit centrala uppgifter för internationella finansinstitutioner som IMF och Världsbanken, liksom för en rad imperialistiska projekt som USA och flera europeiska län-

der driver runt om i världen. Och när WTO definierar vad som utgör ett "gott uppförande" för de stater som skriver under organisationens avtal gör man det på ett sätt som slår vakt om företagets frihet att göra affärer utan att störas av alltför mycket statliga regleringar och ingrepp (man kan dessutom notera att många länder inte har något annat val än att skriva under, förståvitt de vill fortsätta att handla med USA och Europa).

Tyvärr attackerar dessa projekt ofelbart sådana typer av värdeproduktion och värdesättning som skiljer sig från de som marknaden tillhandahåller, och om projekten kröns med framgång (vilket de långtifrån alltid gör) upplöser de ofta former av kulturellt meningsskapande och social solidaritet som spelar en viktig roll i att upprätthålla det dagliga livet, både materiellt och socialt, utanför den vanliga varuproduktionen. Levnadssätt som inte är marknadsmässiga och inte har sin grund i kapitalismen betraktas kort sagt som ett hinder för kapitalackumulationen och måste därför undanröjas för att möjliggöra den exponentiella tillväxt på tre procent som utgör motorn i den kapitalistiska ångvälden. Den invecklade historien om hur den absoluta begränsning av kapitalackumulationen som tidigare rådde i Kina så småningom, efter reformerna 1978, omvandlades till en rad barriärer som sedan gradvis överskreds eller kringgicks, är naturligtvis en av de mest betydelsefulla politiska och ekonomiska förändringarna i vår tid.

Men som det visar sig finns det också spänningar och potentiella motsättningar i försörjningskedjorna som kan leda till vad som kallas för "disproportionalitetskriser". Mot slutet av det andra bandet av *Kapitalet* ställer Marx upp vissa "reproduktionsscheman" som han använder för att analysera ekonomins två breda sektorer: å ena sidan framställningen av "konsumtionsvaror" (vilka behövs för att upprätthålla och reproducera arbetskraften; senare utvidgar Marx denna kategori till att även innefatta "lyxvaror" som konsumeras av kapitalistklassen); å andra sidan framställningen av produktionsmedlen (vilka kapitalisterna behöver i produktionen). Marx frågar sig därefter hur

kapitalet kan förflytta sig från en sektor till en annan, givet kapitalisternas tendens att jämna ut profitnivåerna över alla sektorer genom konkurrens. Vad Marx visade var att det lätt kan uppstå en situation där återinvesteringarna flödar på ett sådant sätt att det skapas en bristande proportionalitet mellan sektorerna som utlöser en kris. Problemet uppstod eftersom individuella kapitalister i sin strävan att maximera sina vinster systematiskt tenderade att snedfördela kapitalflödena över de två sektorerna. Senare studier som byggde på samma argument men använde mycket mer sofistikerade matematiska modeller tydde på att Marx hade haft rätt i sitt allmänna resonemang. Den japanske 1900-tals-ekonomen Michio Morishima demonstrerade till exempel att beroende på dynamiken mellan teknologiska förändringar och kapitalintensiteten i de två sektorerna kunde man antingen få "explosiva pendlingar" eller "monotona avvikelser" kring en balanserad tillväxtbana i ekonomin. Denna insikt bekräftade slutsatser från tidigare ekonomiska tillväxtmodeller som hade tagits fram på 1930- och 1940-talen av ekonomerna Roy Harrod och Evsey Domar (indirekt på grundval av Marx pionjärsarbete om reproduktionens scheman), vilka menade att den ekonomiska tillväxten alltid balanserade på en "knivsegg", där en jämn tillväxt lätt kunde glida över i en allvarlig kris.

Vad de också visade var att kriser i själva verket är inte bara oundvikliga utan också nödvändiga, eftersom det endast är genom kriser som som balansen kan återupprättas och kapitalackumulationens interna motsättningar temporärt kan lösas. Kriser är så att säga de irrationella inslag som rationaliserar en ständigt instabil kapitalism. Under en kris, som den vi upplever idag, är det alltid viktigt att hålla detta faktum i minnet. Vi måste ställa oss följande fråga: Vad är det som rationaliseras i denna kris, och i vilken riktning för oss denna rationalisering? Denna fråga är viktig, eftersom de beslut som fattas nu inte bara kommer att avgöra hur vi tar oss ut ur krisen utan också definiera kapitalismens framtida karaktär. I kristider finns det alltid alternativ. Vilken

väg som väljs beror i hög grad på balansen mellan klasskrafterna och på de mentala föreställningarna om vad som är möjligt. Det fanns ingenting oundvikligt med Roosevelts Nya giv, och inte heller var Reagans och Thatchers kontrarevolutioner i början av 1980-talet oundvikliga. Men möjligheterna är inte oändliga. Det är uppgiften för analytiskt arbete att utreda vad som skulle kunna vara möjligt samt att ställa detta i kontrast till vad som är sannolikt givet de rådande klassförhållandena runt om i världen.

*

Under roten av den långa försörjningskedja som för produktionsmedlen till kapitalisten ligger ett djupare problem som har att göra med naturliga begränsningar. Precis som alla andra produktionssätt förlitar sig kapitalismen på naturens välgörenhet. Att uttömma och förbruka jorden och dess så kallade naturresurser är på lång sikt inte mer förnuftigt än att förstöra den kollektiva kraft som arbetet representerar, eftersom båda utgör grundförutsättningar för produktionen av välstånd. Men individuella kapitalister, som styrs av sina egna kortsiktiga intressen och är underkastade konkurrensens tvångslagar, lockas ständigt att anamma devisen "efter mig syndafloden" i förhållande till såväl jorden som arbetskraften. Även om vi bortser från denna benägenhet innebär emellertid den ständiga ackumulationen enorma påfrestningar för de befintliga naturresurserna, och den allt större mängden avfall kommer oundvikligen att pröva de ekologiska systemens förmåga att absorbera dessa restprodukter utan att förgiftas. Också på denna punkt är det sannolikt att kapitalismen kommer att stöta på gränser och hinder som blir allt svårare att kringgå.

Under kapitalismens historia har argumentet att det finns gränser för kapitalet aldrig framförts så envetet och konsekvent som i diskussionerna om knappa naturtillgångar. De berömda upplysningsekonomen Thomas Malthus och David Ricardo ansåg båda att en avtagande avkastning inom jordbruket så små-

ningom skulle reducera profitkvoten till noll. Detta skulle innebära slutet för kapitalismen i dess kända form, eftersom all profit skulle absorberas av kostnaderna för jordränta och anskaffningen av naturresurser. Som bekant gick Malthus ännu längre och hävdade (i den första versionen av sin teori om befolkningsutveckling) att konflikten mellan befolkningstillväxt och naturens begränsningar oundvikligen skulle leda till (och redan hade lett till) kriser i form av svält, fattigdom, farsoter och krig, oavsett vilken politik som bedrevs.

Även om Marx inte var främmande för att spekulera kring kapitalismens slut, gick han till hårt angrepp mot Malthus och Ricardo. Gentemot Ricardo genmälde han att sjunkande transportkostnader och tillgängliggörandet av nya landområden med bördiga jordar, i synnerhet på de amerikanska kontinenterna, motbevisade tesen att sjunkande vinster (en tendens som Marx villigt erkände) och ekonomiska kriser hade något som helst samband med knappa naturresurser. Marx påpekade ironiskt att varje gång Ricardo ställs inför en kris "tar han sin tillflykt till organisk kemi". Mot Malthus var Marx främsta invändning att kapitalismen skapar fattigdom genom sina klassförhållanden och sitt tvångsmässiga behov av att bibehålla ett överskott av utarmade arbetare för framtida exploatering. Men att skylla låg levnadsstandard på naturresursernas knapphet (snarare än på kapitalets förtryck) är ett grepp som med jämna mellanrum har återupptagits. Förklaringar som hänvisar till miljön var mycket vanliga under krisen på 1970-talet (Donella H. Meadows inflytelserika bok *Limits to Growth* publicerades 1972, och den första "Jordens dag" inföll två år tidigare), och i de ekonomiskt turbulenta tiderna sedan 2006 är det knappast förvånande att ett brett spann av miljörelaterade frågor som rör allt från sinande oljeresurser och (åtminstone fram till hösten 2008) stigande råvarupriser till global uppvärmning har identifierats som de underliggande orsakerna, eller åtminstone som en del av förklaringen, till våra nuvarande ekonomiska problem.

Som det visar sig finns det en mängd olika sätt varpå förmodade begränsningar i naturen kan konfronteras, ibland övervinas och i regel kringgås. Svårigheten är att "naturen" är en så bred och så komplicerad kategori att den kan omfatta i princip allt som har en materiell existens (inklusive den "andra natur" som skapas genom mänsklig aktivitet, något vi ska diskutera längre fram). Det är därför oerhört svårt att lämna en uttömmande redogörelse för den roll som naturliga knappheter (i motsats till knappheter som uppstår genom marknadsmanipulation) spelar i uppkomsten av kriser. Begreppet naturresurs bygger till exempel på tekniska, sociala och kulturella uppskattningar, vilket betyder att varje synbar naturlig knapphet i princip kan bemästras, eller till och med fullständigt kringgås, genom teknologiska, sociala och kulturella förändringar. Men som man tvingas konstatera är kulturella former ofta precis lika fixerade och problematiska som något annat.

Hajar är offer för en vansinnig jakt som hotar arten med utrotning bara för att tillfredsställa kinesernas kulturella böjelse för hajfenssoppa, på samma sätt som afrikanska elefanter jagas för sina betar, som har rykte om sig att kunna fungera som afrodisiaka när de mals ned (spridningen av Viagra kanske fortfarande kan rädda den afrikanska elefanten!). Västerlänningarnas kulturella preferenser för en köttbaserad diet får oerhörda implikationer för energianvändningen och den globala uppvärmningen, både direkt (boskap släpper ifrån sig gigantiska moln av metan-gas) och indirekt (uppfödning av boskap kräver långt mer energi än vad som vidareförs till köttätande konsumenter). "Anglokulturens" preferens för ett " eget hem" på en avstyckad tomt har skapat ett mönster av suburbanisering som både är kostsamt i termer av energi och innebär en slösaktig användning av mark. Inte i något av dessa fall vore det formellt riktigt att beskylla kapitalismen som sådan för uppkomsten och fortlevnaden av dessa miljömässigt perversa kulturella preferenser, även om det måste sägas att den precis lika perversa kapitalismen är synnerligen

lämpad för att tillgodose, slå mynt av och i vissa fall uppmuntra sådana preferenser (till exempel förkärleken för att bo i förstäder och äta kött) närhelst det visar sig lönsamt.

Vidare är "naturen" en term som är alltför enkel för att kunna fanga in den oerhörda geografiska mångfalden av livsformer och den oändliga komplexiteten i världens sammanlänkade ekosystem. I tingens stora ordning kanske det kan framstå som både trivialt och oundvikligt att en eller annan våtmark försvinner, att en art utrotas eller att en levnadsmiljö förstörs, givet de krav som befolkningstillväxten (för att inte tala om den ändlösa kapitalackumulationen) ställer. Men det är just aggregeringen av sådana småskaliga förändringar som kan ge upphov till makroekologiska problem med global avskogning, förstörelse av naturliga miljöer, minskad biologisk mångfald, ökenutbredning och förorening av haven.

Att föreställa sig relationen till naturen som väsensmässigt dialektisk banar väg för en rad möjliga förändringar i mänskligt beteende, samtidigt som det öppnar för en process av naturlig evolution (en evolution som inkluderar den mänskliga produktionen av naturen som sådan) som gör denna relation dynamisk och ständigt öppen. Om en sådan formulering å ena sidan tycks utesluta en fullskalig och utdragen – för att inte tala om "slutgiltig" – kris för miljön, erkänner den samtidigt att miljöförändringarna bär med sig en kaskad av oförutsedda konsekvenser med uppslitande effekter för vår nuvarande livsstil. Vem trodde till exempel att tekniken i kylskåpen, som har räddat så många liv och möjliggjort en så omfattande urbanisering genom att förlänga matens hållbarhet, med tiden skulle orsaka hål i ozonskiktet på grund av det freon som används som köldmedium; att DDT skulle sprida sig så långt i näringskedjan att det dödade pingviner i Antarktis; eller att asbest och blybaserade färger skulle få så digra hälsoeffekter för människor flera decennier efter att de använts? Det har länge varit känt (åtminstone sedan de antika grekerna) att de oavsiktliga miljökonsekvenserna av

människans aktiviteter kan bli långtgående, och att mänskliga vanor som att använda eld och släppa får och getter på bete, för att inte tala om dagens kemiska trollerier och deras effekter på ekosystemen, kan ge upphov till så omfattande verkningar att ingenting av det som vi vanligen kallar för naturen kan sägas vara fritt från mänsklig påverkan.

Men kapitalackumulationens exponentiella tillväxt innebär oundvikligen att miljöförändringarna med tiden blir både mer djupgående och mer vidsträckta i sina konsekvenser. När bomullsfabrikerna i Manchester började spy ut rök omkring år 1780 kollapsade torvmossarna vid Pennine hills på grund av syrautsläppen. Men detta var ändå ingenting mot utsläppen från kraftverken i Ohiodalen och deras förödande miljökonsekvenser för skogarna och sjöarna i New England, eller de brittiska kraftverkens inverkan på Skandinavien från 1950-talet och framåt.

Vad vi kallar den naturliga världen är ingen passiv entitet utan, som filosofen Alfred North Whitehead en gång beskrev den, "ett system på ständig jakt efter det nya". Tektoniska rörelser under jordytan skapar instabilitet som utsätter oss för jordbävningar, vulkanutbrott, tsunamis och andra dramatiska händelser, och instabilitet i den atmosfäriska och oceaniska cirkulationen ger oss orkaner, tornados, snöstormar, torka och värmeböljor som får mängder av konsekvenser för människor, även om effekterna varierar efter geografisk och social position. Dessutom är tendensen att köpslå med och profitera på mänskliga tragedier i samband med naturkatastrofer ett alltför vanligt drag hos kapitalismen för att det lättvindigt ska kunna viftas bort.

Även om människan framgångsrikt har utrotat farsoter som böldpest och smittkoppor, står vi nu inför nya smittoämnen och sjukdomar som hiv/aids, sars, West Nile fever, ebola och fågelinfluensa, för att inte nämna risken för nya pandemier orsakade av muterade influensavirus av den typ som dödade miljoner människor år 1918. Klimatet har länge varit underkastat en mängd krafter som utgör en oroväckande kombination av mänsklig

påverkan och ickemänskliga faktorer, vilket gör det svårt att få grepp om vad som är vad, också när de allra skarpaste vetenskapliga hjärnorna gör sitt bästa för att reda ut hur mänskliga aktiviteter inverkar på det globala klimatet. Även om människans klimatpåverkan är oomtvistlig, är det i princip omöjligt att fastställa hela spektrumet av konsekvenser. Också i det förflutna, innan människor gav sig i kast med att omgestalta jordens utseende, inträffade förändringar som var relativt snabba – åtminstone om man mäter förloppet i geologisk tid (några hundra år) –, oförutsägbara och beledsagade av vittgående konsekvenser (såsom utrotningen av en mängd arter). Allt annat lika är de odiskutabla effekterna av människans aktiviteter styrda av den exponentiella tillväxtens lag, ett faktum som borde ge oss anledning till allvarlig oro och få oss att genomföra grundliga studier och införa internationella regleringar i förebyggande syfte (såsom 1987 års Montrealprotokoll, som begränsade användningen av freoner). Men även om man vidtar sådana åtgärder vore det naivt att tro att man därmed kommer att kunna förutsäga klimatets utveckling med så mycket som ett blygsamt mått av säkerhet.

Kapitalismens historiska geografi har präglats av en otrolig fluiditet och flexibilitet vad gäller relationen till naturen, och den har fört med sig en mängd oanade konsekvenser (som varit både positiva och negativa för människors välbefinnande). Därför vore det fel att hävda att det finns absoluta begränsningar i vår metaboliska relation till naturen som av principiella skäl varken kan överskridas eller kringgås. Detta betyder emellertid inte att hindren aldrig är allvarliga eller att det går att övervinna dem utan att utlösa någon typ av generell miljökatastrof (till skillnad från en begränsad miljökatastrof som exempelvis utrotningen av hajen, som skulle kunna beskrivas som en rent "beklaglig" händelse, om det inte vore för de okända men sannolikt långtgående effekter som den skulle få på hela det oceaniska ekosystemet).

Mycket kapitalistisk politik handlar, särskilt idag, om att se till att naturens gratisgåvor förblir lättillgängliga för kapitalet

och dessutom bevaras för framtida bruk. I dessa frågor kan spänningarna mellan olika kapitalistiska krafter ibland bli akuta. Å ena sidan har strävan att försäkra sig om ett ständigt ökande flöde av billig olja varit central för USA:s geopolitiska hållning under de senaste femtio till sextio åren, just därför att absorptionen av kapitalöverskottet i suburbaniseringsprocessen efter 1945 hängde på tillgången till billig olja. Önskan att hålla världens oljetillgångar öppna för exploatering har dragit in USA i konflikter i Mellanöstern och på annat håll, och energipolitiken, för att bara nämna en aspekt av den så viktiga relationen till naturen, har ofta visat sig vara en dominerande stridsfråga inom statsapparaten och i de mellanstatliga förbindelserna.

Å andra sidan har den billiga oljans politik lett till sinande resurser, global uppvärmning och en rad problem med luftkvaliteten (i form av marknära ozon, smog, partikelutsläpp, etc.) som innebär ökade risker för människor. Den energiintensiva stadsutglesningen [*urban sprawl*] har skapat en kronisk degradering av marken som ökar risken för översvämningar, omdirigerar vattendämlarna och ger upphov till urbana "värmeöar". Dessa miljöeffekter utgör ett komplement till den förbrukning av naturresurser som krävs för att hålla liv i bilindustrin, som i sin tur har spelat en avgörande roll för absorptionen av kapitalöverskottet från 1930-talet och framåt.

Somliga marxister, anförda av den Kalifornienbaserade ekonomen (tillika grundaren av tidskriften *Capitalism, Nature, Socialism*) Jim O'Connor, beskriver hindren i naturen som "kapitalismens andra motsättning" (där den första motsättningen naturligtvis är konflikten mellan arbete och kapital). I våra dagar är det uppenbart att denna "andra motsättning" ägnas lika mycket om inte mer politisk uppmärksamhet än konflikten mellan arbete och kapital. En lång rad frågor som utgör fokuspunkter för politisk oro och politiskt arbete kretsar kring föreställningen om att det nu råder en kris för vårt sätt att förhålla oss till naturen som en hållbar källa till råvaror, som en ren markresurs som

kan utnyttjas för fortsatt kapitalistisk (urban och agrikulturell) utveckling och som en dumpningsplats för allt stridare strömmar av giftigt avfall. Men det finns alltid en fara i att lägga tonvikten vid förment "rena" naturliga gränser, eftersom man då riskerar att bortse från den kapitalistiska dynamik som faktiskt driver fram miljöförändringarna och de sociala (i synnerhet klassmässiga) relationer som styr denna dynamik i en för miljön skadlig riktning. Det behöver knappast sägas att det är en lättnad för kapitalistklassen, åtminstone vad gäller den sista punkten, när dess roll trängs i bakgrunden och maskeras av en miljöretorik som frikänner den från ansvar för att ha skapat problemen. När oljepriserna nådde en toppnotering sommaren 2008 var det bekvämt att kunna lägga skulden på knappa naturtillgångar snarare än på oljebolagen och spekulanterna.

I O'Connors arbeten började kapitalismens andra motsättning gradvis att tränga undan den första motsättningen efter nederlaget för arbetarrörelserna och de socialistiska rörelserna från och med 1970-talet. För honom är det miljörörelsen som utgör (eller borde utgöra) fronten i den antikapitalistiska agitationen, och under 1980- och 1990-talen såg det verkligen ut som om miljörörelsen var den enda antikapitalistiska rörelse som fortfarande hade något liv i sig. Jag överlåter åt läsaren att fundera över hur långt en sådan politik bör drivas. Säkert är dock att det hinder som ligger i vår relation till naturen inte enkelt kan avfärdas, och att de påfrestningar som detta hinder medför blir alltmer globala, precis som allt annat.

Det må vara så att vi står inför en kris i vår relation till naturen som kräver långtgående anpassningar (kulturella och sociala såväl som tekniska) om detta hinder åtminstone temporärt ska kunna kringgå inom ramen för den ändlösa kapitalackumulationen. Det faktum att kapitalismen i det förflutna har lyckats navigera runt naturliga barriärer, och att detta dessutom har varit lönsamt eftersom miljövänlig teknologi länge har varit en stor bransch som utan tvekan kan växa ännu mer (vilket regeringen

Obama påstår), utesluter inte att relationen till naturen vid en viss punkt kan uppträda som en absolut begränsning. Men när vi talar om den omedelbara kris som började segla upp år 2006 kan frågan om naturliga gränser inte, åtminstone inte vid första påseende, tillskrivas en primär roll – möjligen med undantag för den så kallade "oljetoppen" och dess effekter på energipriserna. Den sista frågan fordrar därför en kommentar.

Som bakgrund kan det vara värt att notera att det som började framstå som det största av alla naturliga hinder för den kapitalistiska utvecklingen i 1700-talets Storbritannien smidigt undanröjdes genom övergången till att använda fossila bränslen och uppfinnandet av ångmaskinen. Tidigare hade jorden brukats för produktion av både mat och energi (alstrad ur biomassa), men nu blev det allt tydligare att marken inte kunde användas för båda ändamålen under bibehållande av en fortsatt tillväxt, givet de transportmedel som var för handen. Efter omkring år 1780 kunde energin hämtas från jordens innandöme (i form av kolreserver som lagrats under den geologiska perioden karbon), medan marken kunde användas uteslutande för matproduktion. Ett århundrade senare blev det möjligt att utvinna de enorma energireserverna från perioden krita i form av olja och naturgas. Jag påpekar detta endast för att belysa den uppenbara galenskapen i att försöka möta den förmodade bristen på olja genom att övergå till etanolproduktion, som återför energiproduktionen till markytan (där framställningen ofta förbrukar mer energi än den skapar) med omedelbara och allvarliga konsekvenser för livsmedelspriserna. Denna perversa politik, som tar oss direkt tillbaka till den konflikt mellan mat och energi som rådde i 1700-talets Storbritannien, är inget annat än chockerande. Hur hamnade vi här?

Idén om en "oljetopp" går tillbaka till 1956. M. King Hubbert, en geolog anställd vid oljebolaget Shell, arbetade fram en formel baserad på takten i upptäckandet av nya oljekällor och hastigheten i exploateringen av dem som förutsade att oljeproduktionen i USA skulle kulminera på 1970-talet och därefter

gradvis avta. Hubbert förlorade sitt jobb på Shell, men hans prognoser visade sig stämma, för sedan dess har USA dagligen blivit alltmer beroende av utländsk olja, i takt med att de inhemska källorna har sinat. USA importerar numera olja till ett årligt värde av nära 300 miljarder dollar, en kostnad som svarar för nästan en tredjedel av det växande handelsunderskott som innebär att landet måste låna en bra bit över två miljarder dollar om dagen från övriga världen. Den nyligen genomförda övergången till etanolproduktion byggde på en kombination av en vilja att minska USA:s politiska och ekonomiska sårbarhet inför detta utlandsberoende och ett delikat paket av subventioner till den inflytelserika jordbrukarlobby som dominerar den högst odemokratiska amerikanska senaten (där små delstater på landsbygden innehar 60 procent av rösterna) och som länge har varit en av de mäktigaste påtryckargrupperna i Washington (de omfattande subventionerna till de amerikanska jordbruksföretagen har varit en av de mest kontroversiella stridsfrågorna i USA:s WTO-förhandlingar med övriga världen). Den minst sagt förutsägbara stegring av spannmålspriserna som blev följderna innebar fler goda nyheter för jordbruksföretagen, när New York-borna fick se sina bagels bli 50 procent dyrare. Den förvärrade världssvälten är däremot svårare att raljera över. Som en kritiker av Hubbards tes anmärkte: "Att fylla hundraliterstanken på en SUV med ren etanol kräver drygt 200 kilo majs, som innehåller tillräckligt med kalorier för att ge näring åt en människa i ett år. Enligt dagens prognoser (2008) finns det risk att antalet människor som lider av kronisk hunger år 2025 kommer att ha fördubblats till 1,2 miljarder."

Allt detta backades upp med alltmer omfattande belägg (och en hel del retorik) som pekade på att den teori om en "oljetopp" som Hubbert hade utarbetat för USA:s del även kunde användas för att prognostisera framtiden för de globala oljereserverna. Eftersom takten i upptäckandet av nya oljekällor enligt aktuella

data nådde sin kulmen vid mitten av 1980-talet, kunde man förutsäga att den globala oljeproduktionen skulle nå sin topp redan omkring år 2010. Flera andra oljeproducerande länder har mer eller mindre bekräftat Hubberts tes, inklusive Kuwait, Venezuela, Storbritannien, Norge och Mexiko. Även om det är svårare att överblicka situationen i Saudiarabien (där det ryktas om att produktionstoppen redan har nåtts), Mellanöstern, Ryssland (där Putin nyligen tillkännagav, om än primärt för politiska syften, att oljetoppen redan hade passerats) och Afrika, kom prisuppgången på olja från 20 dollar fatet år 2002 till 150 dollar fatet sommaren 2008 (en period under vilken bensinpriset fördubblades för de amerikanska konsumenterna) i allmänhetens ögon att tillhandahålla alla nödvändiga bevis för att oljetoppen nu var ett faktum. Turligt eller oturligt nog, beroende på ens uppfattning, sjönk sedan oljepriset ned till under 50 dollar fatet vid slutet av 2008, vilket återigen ledde många till att på allvar ifrågasätta huruvida Hubberts teori var relevant. Samtidigt minskade den amerikanska centralbankens farhågor för en oljeprisdriven inflation, något som gjorde det möjligt att sänka räntorna till nära noll vid årets slut. Eftersom ett oljepris på 50 dollar fatet ofta betraktas som en brytpunkt över vilken det börjar bli lönsamt att producera etanol, finns det nu risk att det enorma investeringsåtagandet att nästan fördubbla antalet etanolfabriker i USA från 2006 kommer att äventyras.

Hur och varför den knapphet som antas vara given av naturen och som prydligt representeras av teorin om oljetoppen kan fluktuera så kraftigt på marknaden kräver viss förklaring. För att komma denna fråga in på livet behöver vi introducera en annan fördelningsmässig kategori som Marx på sitt karaktäristiska sätt lämnade åt sidan "till senare", nämligen ränta på jord och naturresurser. Det finns två typer av ränta som här är av betydelse (jag bortser nu från en tredje kategori som enligt Marx borde kallas "absolut ränta", för ärligt talat tror jag inte att den fungerar). Den första kategorin som fungerar kallas "differentialränta" och

uppkommer i första instans på grund av skillnaden i avkastning mellan en given jordlott eller gruva och den minst produktiva jordlott, gruva eller oljekälla som måste ingå i produktionen för att marknadens efterfrågan ska kunna mötas. Differentialränta kan ha, och har ofta, en platsbestämd aspekt (mark som ligger nära centrum i en stad brukar ofta vara mer värdefull än mark som ligger i utkanterna, och oljekällor på land är lättare att exploatera än oljekällor som finns ute till havs eller i Arktis). När det gäller olja måste kostnaderna täckas för att exploatera de minst produktiva och minst lättillgängliga källorna, och till detta måste adderas en standardprofit som ligger på den genomsnittsnivå som gör det lönsamt för kapitalister att ge sig in i produktionen – detta är vad som i grund och botten bestämmer oljepriset. Alla andra producenter gör överskottsvinster, eftersom deras produktions- och exploateringskostnader är lägre och deras avkastning högre än på det minst produktiva oljefältet. Vem tillfaller denna överskottsvinst? Förutsatt att det går att hävda äganderätt över marken eller oljekällan kan innehavaren av denna äganderätt (en individ eller en stat) kräva en royaltyavgift av andra som vill använda marken eller resursen. Denna avgift kan erläggas i form av en direkt penningersättning (hyra) för rätten att använda resursen; i form av en andel av vinsten i det företag som exploaterar resursen; eller helt enkelt i form av extra avkastning på den olja som säljs på världsmarknaden av en viss aktör (exempelvis ett statsägt oljebolag) som innehar äganderätten till en oljekälla som den själv exploaterar. I samtliga dessa fall har ägarna emellertid ett reservationspris som de i normalfallet avkräver innan de låter andra exploatera resursen. Om de är tillräckligt förslagna kan de lägga beslag på hela eller större delen av differentialräntan och ändå hålla produktionen igång.

Förekomsten av detta reservationspris vittnar om den monopolränta som vidhåftar alla anspråk på äganderätt under de institutionella arrangemang som kännetecknar kapitalismen. Varje innehavare av en äganderätt kan neka andra tillträde till den

egna egendomen och vägra åtkomst till dess att reservationspriset har erlagts. I situationer präglade av hård konkurrens är reservationspriset oftast tämligen lågt, för om det finns gott om mark tillgänglig har producenterna flera valmöjligheter, och om inte du är villig att tillgängliggöra mark (genom avtal om försäljning, leasing eller uthyrning) till ett rimligt pris finns det andra som kommer att göra det. I vissa fall kommer detta reservationspris att närma sig noll, men i detta fall tycks det inte finnas någon poäng för markägarna att erbjuda andra tillträde till deras ägor.

Vid den här punkten måste vi också konstatera att den bördighet eller produktivitet som utmärker en given resurs inte bara beror på naturen utan också är resultatet av investeringar i teknologi och produktivitetshöjande förbättringar. Jordens bördighet är lika mycket skapad som given av naturen. Ägaren av marken har ett egenintresse i att brukaren ökar dess produktivitet. Under jordbrukets "guldålder" i 1800-talets Storbritannien, före den långdragna depression inom jordbruket som inleddes 1873, föredrog markägarna mångåriga arrendeavtal som uppmuntrade arrendatorerna att genomföra långsiktiga förbättringar (genom bland annat bevattning, gödning och växelbruk) som ökade markens bördighet. I dessa fall tillföll differentialräntan brukaren så länge arrendeavtalet gällde, som en form av avkastning på kapitalinvesteringar i långsiktiga förbättringar. Men hur ska vi se på den extremt bördiga mark som dränerades eller återerövrades från havet under 1500-talet? Trots att differentialränta bara är en av flera kategorier, lyckas den mycket väl med att demonstrera hur svårt det är att urskilja vad som är givet av naturen och vad som uppstår till följd av mänskligt handlande, samtidigt som den belyser det strategiska val som måste träffas av varje ägare till en resurs: antingen exploatera den (oavsett om dess produktivitet är naturgiven eller utgör resultatet av mänskligt handlande) med hänsynslös effektivitet till dess att den är uttömd, eller kultivera och förbättra resursen för att möjliggöra framtida och eventuellt långsiktig användning.

När det gäller oljekällor har vi emellertid att göra med en icke förnybar resurs, vars reservationspris bestäms utifrån förhållanden av relativ knapphet. Differentialräntan på oljekällor (oavsett om den uppstår genom överlägsen utvinningsteknologi eller följer av naturliga faktorer, exempelvis ett högt tryck i källan och stora underjordiska reserver) övergår här i monopolränta, vilket man tydligt har kunnat se i fallet med OPEC:s kontroll över oljeutbudet på världsmarknaden, som regleras i syfte att bibehålla priset på en given nivå. OPEC:s handlingsutrymme begränsas naturligtvis av att det finns oljeproducerande länder som står utanför kartellen. Men om vi bortser från de vanliga invändningarna gynnas i allmänhet både producenter och användare av den hyfsade stabilitet i marknadspriserna som kan uppnås genom OPEC:s agerande. Varför är då oljepriserna så volatila?

Denna fråga för oss till problemets kärna. Oljemarknaden styrs nämligen lika mycket av knapphet som skapas genom sociala, ekonomiska och politiska förhållanden som av så kallad naturlig knapphet. Oljeräntor och oljeterminer är föremål för spekulativa investeringar, och förväntningar om framtida bristsituationer (på grund av politisk instabilitet, krig eller "oljetoppen") driver upp priserna dramatiskt, i synnerhet i lägen då utbudet tillfälligt överträffas av efterfrågan, något som skedde i mitten av 1990-talet, då både Kina och Indien gav sig in på oljemarknaden i samband med deras starka ekonomiska uppgång. Oljeräntor och oljeterminer blir därför kapitaliserade som en form av fiktivt kapital. Dessutom cirkulerar ägaranspråk på ett sådant sätt att alla aktörer på dessa marknader garderar sina satsningar, skapar derivat av alla upptänkliga slag och sedan försöker manipulera marknaden så att det gynnar den egna portföljen. När oljepriserna går upp kommer naturligtvis även de marginella oljefälten att exploateras (eller i vissa fall öppnas på nytt), helt enkelt därför att definitionen av vad som är "marginellt" förändras med en enastående snabbhet. Det kanadensiska oljesandfältet Athabasca är mycket dyrt att exploatera men ger

god avkastning när oljepriset stiger till 150 dollar per fat. Problemet är att det tar avsevärd tid att införliva nya fält i produktionen, vilket gör det omöjligt att svara på ett snabbt uppsving i efterfrågan om det inte finns en redan existerande kapacitet (till exempel en resurs under OPEC:s kontroll) som med enkla medel kan tas i bruk. Men även i det senare fallet är hela processen, inklusive raffineringen, kapitalintensiv och högst beroende av situationen på kapitalmarknaderna, vinstmarginalerna och växlingarna på marknaden för oljeterminer, som är en av de stora finansiella handelsplatserna och därför starkt påverkas av tillgången på överskottskapital. När hela världen svämmas över av överskottslikviditet, varför inte använda en del av detta överskott till att satsa på marknaden för oljeterminer? (I synnerhet om någon övertygar dig om att oljetoppen lurar runt hörnet!)

Vad som framgår av allt detta är att relationen till naturen är en dubbelriktad gata där naturligt förekommande evolutionära växlingar och oförutsägheter motsvaras av växlingar och oförutsägheter i de sociala, ekonomiska och politiska situationer som definierar såväl naturens innebörd som människans relation till den. Hinder mot kapitalackumulationen upplöses och omformas ständigt kring frågan om så kallade naturliga knappheter, och ibland omvandlas dessa hinder, som Marx skulle säga, till absoluta motsättningar och kriser.

*

Naturen har med tiden förändrats genom människans handlande. Miljön är en kategori som oundvikligen måste innefatta åkermark som har frilagts, träsk och våtmarker som har dränerats, floder vars dragning har förändrats, flodmynningar som har rensats, skogar som har huggits ned och planterats om, vägar, kanaler, bevattningssystem, järnvägar, hamnar, flygfält och flygplatser som har uppförts, dammar, kraftgeneratorer och elnät som har byggts, liksom vatten- och avloppssystem, kabelnät och

kommunikationsnätverk, storstäder, växande förorter, fabriker, skolor, hus, sjukhus, shoppingcentrum och hela spektrumet av turistdestinationer. Dessa miljöer bebos dessutom av helt nya arter (tänk bara på hundar, katter, olika typer av boskap och fjäderlösa kycklingar) som antingen har modifierats genom avelstekniker (vilka idag inkluderar direkt ingenjörskonst som gör det möjligt att förändra arter som till exempel majs eller tomat), muterat eller funnit nya nischer där de kan frodas (man tänker på en sjukdom som fågelinfluensan, som muterade och först fick fotfäste i nyligen konstruerade miljöer, nämligen i fabriker för uppfödning av fjäderlösa kycklingar). Det finns få ytor kvar på planeten jorden som kan beskrivas som ren och ursprunglig natur fri från mänsklig påverkan. Å andra sidan finns det ingenting onaturligt i att arter, inklusive vår egen, modifierar sin miljö för att främja sin egen reproduktion. Myror gör detta, bin gör det och bävrar gör det på ett högst spektakulärt sätt. På samma sätt som det inte finns något onaturligt med en myrstack, finns det heller inget särdeles onaturligt med New York City.

Men det har krävts mänsklig energi och uppfinningsförmåga för att konstruera allt detta. Den byggda miljön utgör ett enormt fält av kollektiva produktions- och konsumtionsmedel och absorberar oerhörda mängder kapital under sitt uppförande och i sitt underhåll. Urbanisering är ett sätt att absorbera kapitalöverskottet.

Emellertid kan projekt av detta slag inte komma till stånd om man inte lyckas uppbåda en massiv finansiell makt. Och det kapital som investeras i sådana projekt måste räkna med att erhålla avkastning först på lång sikt, vilket i sin tur kräver antingen att staten involveras eller att det finns ett finansiellt system som är tillräckligt robust för att kunna ansamla kapital, sätta det i omlopp med de önskade långsiktiga effekterna och sedan tålmodigt vänta på avkastningen. Detta krav har drivit fram radikala innovationer inom det statsfinansiella komplexet. Sedan 1970-talet har olika finansiella påfund, såsom värdepapperiseringen av bo-

stadslån och spridningen av investeringsrisker genom skapandet av derivatmarknader (åtgärder som alla i tysthet har backats upp av statsmakten), tillåtit ett omfattande flöde av överskottslikviditet in i alla delar av urbaniseringsprocessen över hela världen.

I samtliga fall har innovationer inom det statsfinansiella komplexet varit ett nödvändigt villkor för att kanalisera överskottskapital till urbaniserings- och infrastrukturprojekt (till exempel byggen av dammar och motorvägar). Men vid upprepade tillfällen under de senaste trettio åren har överinvesteringar i sådana projekt blivit en katalysator som dragit igång kriser. Som vi redan noterat har många av de finanskriser som inträffat sedan 1970-talet utlösts av överdriven aktivitet på fastighetsmarknaderna.

Den exponentiella tillväxt som är en förutsättning för det kapitalistiska produktionssättet kan inte uppnås om inte den nödvändiga infrastrukturen först finns på plats. En exportledd högkonjunktur i ett visst land kräver adekvata transportsystem och hamnar, av samma skäl som en fabrik inte kan fungera utan tillgång till adekvata (och ibland kopiösa) mängder vatten och energi samt en infrastruktur för transporter och kommunikationer som låter produktionen löpa utan att det uppstår alltför många flaskhalsar i tillförseln av insatsvaror (inklusive arbetskraft) eller i avsättningen av produkter. Arbetarna måste också kunna bo, handla, utbilda sina barn och tillgodose sina fritidsbehov på någon plats inom rimligt avstånd.

Denna omfattande infrastruktur som konstituerar den byggda miljön är ett nödvändigt materiellt villkor för att den kapitalistiska produktionen, cirkulationen och ackumulationen ska fortgå. Infrastrukturen kräver dessutom konstant underhåll för att hållas i fungerande skick, vilket betyder att en växande del av den ekonomiska produkten måste avsättas för detta ändamål. Funktionella störningar (exempelvis sammanbrott i elnätet, problem med vattenförsörjningen och stopp i transport- och kommunikationssystemen) är långtifrån ovanliga till och med i de

mest utvecklade kapitalistiska länderna (under de senaste åren har USA fått sin beskärda del av infrastrukturkatastrofer, såsom kollapsande broar och ickefungerande elsystem). Fortsatt kapitalackumulation kräver dessutom att ny infrastruktur uppförs. Kort sagt hänger kapitalismens överlevnad på att man lyckas organisera och finansiera investeringar i materiell infrastruktur som möjliggör en exponentiell tillväxt. Kapitalet måste skapa ett landskap som motsvarar dess egna behov – en andra natur byggd efter dess egen avbild –, för att sedan revolutionera samma landskap i syfte att möjliggöra fortsatt exponentiell ackumulation.

Men vilka incitament har kapitalet att investera i sådan infrastruktur? Utsikten om en skälig avkastningsnivå är det självklara svaret, vilket betyder att investerarna på något sätt måste avkräva betalning av användarna. Detta är enkelt när det handlar om bostäder, affärer och fabriker som kan hyras ut, leasas och säljas till kunder, och det är på samma sätt tänkbart (om än inte nödvändigtvis önskvärt) när vi talar om vissa kollektiva inrättningar (till exempel motorvägar, skolor, universitet och sjukhus) som kan finansieras genom avgifter. Däremot finns det många andra delar av den byggda miljön som är gemensamma och som därför inte lika lätt kan beläggas med direkta avgifter. Här måste staten återigen kliva in och spela en central roll. För att kunna göra det måste den utkräva skatter. Den teori om produktiva statsutgifter som lades fram av Saint-Simon-inspirerade finansiärer och senare generaliserades av Keynes säger att skattebasen ökar i takt med att det privata kapitalet tar vara på de möjligheter som nya infrastrukturlösningar för med sig. Resultatet blir ett slags kretslopp mellan stat och kapital där statliga investeringar inte bara betalar sig själva utan också ger extra intäkter som kan användas till ytterligare infrastruktursatsningar.

Betraktelser av denna typ kräver att vi frigör produktionsbegreppet från dess vedertagna begränsningar. Oftast när man talar om produktion ser man framför sig bilden av arbetare som sliter i en fabrik (exempelvis bilmontörer vid ett löpande band).

Men de arbetare som bygger och underhåller motorvägar, vattenledningar, avloppssystem och hus är lika viktiga, liksom de som arbetar med landskapsarkitektur och inredningsdesign. En mängd företag och arbetare är aktivt engagerade i (den nästan alltid lånefinansierade) produktionen av urbanisering, eller vad som kanske mer generiskt kan beskrivas som produktionen av nya rum, platser och miljöer. De politiska kamper som uppstår på denna arena har ofta tämligen specifika egenskaper. Även om byggnadsarbetare kan utkämpa våldsamma strider mot byggbolagen när det gäller löner, arbetsvillkor och säkerhetsfrågor, är de beryktade för att stödja såväl privata som statliga utvecklingsprojekt av vilket slag det än må vara. I den mån som dylika projekt föder motsättningar kring miljömässiga, politiska och sociala frågor, och i den mån de innebär att sårbara grupper fråntas sin mark (vilket ofelbart sker), är det lika sannolikt att olika fraktioner inom arbetarklassen kolliderar i konfrontation som att de förenas i antikapitalistisk kamp.

Produktionen av rum och platser har med tiden absorberat kapitalöverskott i gigantiska kvantiteter. Nya landskap och nya geografier har skapats där kapitalet cirkulerar på ett sätt som ofta hemsöks av djupa motsägelser. För att de enorma mängder av fast kapital som ligger inbäddat i marken (titta ner på landskapet nästa gång ni flyger för att få en uppfattning om vilka volymer det handlar om) ska kunna realiseras, måste kapitalistiska producenter kunna använda det och betala för det här och nu. Om alla dessa tillgångar överges, vilket hände i många industristäder under den stora avindustrialiseringen på 1980-talet, uppstår förluster (sociala såväl som infrastrukturella), och detta kan i sig utlösa en kris som påverkar inte bara de som har lånat ut pengar till infrastruktursatsningar utan också ekonomin som helhet. Det är på denna punkt som vi får det tydligaste exemplet på Marx tes att kapitalismen ofrånkomligen stöter på hinder i sin egen natur (i det här fallet inom de rum, platser och miljöer som kapitalismen har producerat).

*

Relationerna mellan kapital och arbete, liksom mellan kapital och natur, förmedlas genom valet av teknologier och organisationsformer. Enligt min uppfattning är Marx som bäst när han teoretiserar kring de krafter som styr dessa val och hur det kommer sig att kapitalister gör ny teknologi (i synnerhet maskiner) och nya organisationsformer till fetischer. På varje problem måste det finnas en teknologisk eller organisatorisk lösning!

Maskiner kan inte skapa vinst på egen hand. Däremot gör kapitalister med överlägsen teknologi och överlägsna organisationsformer oftast högre vinster än sina konkurrenter, som de i förlängningen kan driva till konkurs. Samtidigt minskar i regel kostnaderna för de varor som arbetarna konsumerar, tack vare den stigande produktiviteten. Arbetskostnaderna kan därmed sänkas utan att detta försämrar arbetarnas levnadsstandard, vilket leder till högre vinster för alla kapitalister. Om produktivetsökningen är mycket stor kan arbetarnas levnadsstandard öka trots att lönerna går ned. Detta inträffade i USA efter 1990-talet, till följd av det så kallade Wal-Mart-systemet inom detaljhandeln, som baserades på billiga importörer från Kina. Notera att för Wal-Marts del var det organisationsformen snarare än maskinerna som skapade framgången.

Kontentan är att det finns ett ständigt incitament att driva den organisatoriska och teknologiska dynamiken framåt. "Den moderna industrin", skriver Marx i *Kapitalet*, "betraktar och behandlar aldrig den form, som produktionsprocessen för ögonblicket har, såsom något evigt och oföränderligt. Dess tekniska grundval är därför revolutionär, medan alla tidigare produktions-sätt i allt väsentligt var konservativa." Detta är ett återkommande tema i Marx arbeten. I *Kommunistiska manifestet* gjorde han och Engels följande förutseende anmärkning: "Bourgeoisin kan icke existera, utan att oavlåtligt revolutionera produktionsmedlen, dvs. produktionsförhållandena, dvs. samtliga samhällsförhål-

landen. ... Den fortgående omvälvningen i produktionen, det oavbrutna omskapandet av alla samhälleliga förhållanden, den eviga osäkerheten och rörelsen kännetecknar bourgeoisins epok gentemot alla andra.”

Men varför finner vi denna revolutionära impuls i hjärtat av kapitalismen, och varför skiljer sig kapitalismen så markant från andra produktionssätt? Utan tvekan är människor fascinerade av den ständiga jakten på det nya, men de sociala och kulturella villkor som skapar förutsättningarna för att denna fascination ska bli en central drivkraft i den mänskliga utvecklingen är mycket speciella. De flesta samhällsordningar som hittills existerat har varit i grunden konservativa. De har sökt bevara det rådande, skydda en härskande klass och undertrycka alla mänskliga impulser till innovation och nya idéer. Detta var till exempel ett seglivat drag hos den kinesiska civilisationen under dess historia. Samma kännetecken visade sig bli den reellt existerande kommunismens akilleshäla. Förstelnade byråkratiska system och maktstrukturer blev Sovjetimperiets problem.

Under den period som sträckte sig från den katolska inkquisitionen och domen mot Galileo Galilei i början av 1600-talet till Watts förbättring av ångmaskinen mot slutet av 1700-talet inträffade i Europa (och framför allt i Storbritannien), av skäl som är högst omdebatterade och förmodligen aldrig kommer att bli helt klarlagda, en radikal omvandling av de sociala, politiska, kulturella och juridiska förhållandena som innebar att innovationer och nya idéer blev kungsvägen till alstrandet av rikedom och makt. En härskande klass fortsatte att härska, men inte nödvändigtvis genom samma personer eller släkter som tidigare.

Den samhällstyp som därmed framträdde hade sin grund i privat egendom, juridisk individualism samt fria marknader och frihandel i en eller annan form. Staten såg det i allt högre grad som sin uppgift att förvalta denna ekonomi och på så sätt stärka sin makt. Ingenting av detta fungerade helt enligt John Lockes eller Adam Smiths instruktioner, och man behöver bara

läsa Charles Dickens *Bleak House*, med dess skildringar av de oupphörliga tvisterna i kanslersrätten, för att inse att det brittiska samhället formades (och fortfarande formas) av en ständig maktkamp mellan gamla och nya samhällsskikt. Men i Storbritannien och dess forna koloni USA tilläts konkurrensens tvångslagar, som emanerade ur dessa nya institutionella arrangemang, i huvudsak fungera utan att hindras av förtryck baserat på klass och status.

Konkurrens är med andra ord den primära mekanism som frigör innovationer från förtryck och reglerande kontroll. Konkurrens skapar i allmänhet en ständig ström av nya teknologier och organisationsformer, helt enkelt därför att de kapitalister som har de mest effektiva och mest produktiva arbetsprocesserna kammar hem störst vinster. Jakten på ökad effektivitet omfattar alla aspekter av kapitalcirkulationen, från anskaffandet av arbetskraft och produktionsmedel (de moderna företagens system med just-in-time-leveranser från sina underleverantörer är en viktig del i detta) till utvecklingen av slagkraftiga och billiga avsättningsstrategier (Wal-Mart-syndromet). Kapitalistiska aktörer, från enskilda entreprenörer till storföretag, måste därför ständigt se över sina organisatoriska och teknologiska former och oupphörligen söka efter innovationer som åtminstone tillfälligt kan öka deras vinster. Problemet är att dessa extra vinster är flyktiga, eftersom konkurrenter alltid kan ta igen och till och med bräcka dessa teknologiska och organisatoriska försteg.

Hård konkurrens – eller ”skadlig konkurrens”, som kapitalister ibland talar om – tenderar att ge upphov till en kontinuerlig rad av uppfinningar som ofta leder kapitalister till att fetischera teknologiska och organisatoriska innovationer som svaret på alla deras böner (inklusive deras önskan om att disciplinera arbetskraften både på marknaden och i arbetsprocessen). Denna fetischism utnyttjas på så sätt att uppfinnandet i sig blir en näringsgren som försöker muta in sin egen marknad genom att intala oss att vi inte kan klara oss utan en allra senaste prylarna och

pinalerna. Rädslan för de destruktiva och potentiellt förödande effekterna av ny teknologi leder ibland till försök att kontrollera eller till och med stoppa hotande innovationer. På senare tid har vi sett exempel på hur företag kan använda sin monopolmakt för att köpa upp patent eller systematiskt undergräva vissa innovativa produktområden (såsom elbilar), men som framgår av utvecklingen inom bilindustrin i Detroit kan sådana strategier inte fungera på lång sikt.

Emellertid är det inte bara konkurrens mellan kapitalister som har betydelse. Det finns också andra beslutsfattande entiteter som spelar en avgörande roll när det gäller att främja innovationer, och den viktigaste av dessa är staten. Genom westfaliska fredsfördraget 1648 konsoliderades ett försök till ett mellanstatligt system i Europa. Man skapade suveräna entiteter vars territoriella integritet skulle respekteras och om nödvändigt skyddas med våld. Från och med nu började många stater engagera sig i jakten på bättre militär teknologi, bättre organisationsformer och nya transport- och kommunikationssystem. Statsstödda (om än till namnet oberoende) "lärdasällskap" – som Académie française i Frankrike och Royal Society i Storbritannien – började sponsra forskningsinitiativ, exempelvis den berömda jakten på en kronometer som skulle vara tillräckligt exakt för att fungera på världshaven och därmed underlätta navigation (en enkel hantverkare vid namn John Harrison lyckades år 1772 lösa problemet, men de aristokratiska ständer som fortfarande innehade makten vägrade att erkänna hans bedrift). Det som senare skulle komma att kallas det "militärindustriella komplexet" framträdde i embryonal form redan på ett tidigt stadium i de kapitalistiska staternas utveckling (den franska ingenjörsskåren Ponts et Chaussées, grundad 1716, blev legendarisk för sin vetenskapliga och teknologiska expertis när det gällde att lösa infrastrukturella och militära konstruktionsproblem). Men det var först under och efter andra världskriget som denna aspekt av jakten på innovationer trädde i förgrunden, när kalla krigets kapprustning,

rymdkapploppning och annat gjorde staten, tillsammans med de kapitalistiska företagen, direkt involverad i forskning och utveckling inom en rad olika sektorer av ekonomin (från kärnteknik och satellittekni till allmän sjukvård). Perioder av krig och politiska spänningar (såsom kalla kriget, och senare "kriget mot terrorismen") har följaktligen spelat en viktig roll genom att ange riktningen för nya uppfinningar. Ungefär på samma sätt som det statsfinansiella komplexet har kommit att spela en nyckelroll i den kapitalistiska utvecklingen, har också ett komplex mellan stat och näringsliv uppstått kring frågor om forskning och utveckling inom sektorer som anses vara av strategisk (och inte bara militär) betydelse för staten. Övervakning har blivit ett lukrativt affärsområde.

Eftersom forskning och utveckling ger upphov till komparativa fördelar i den globala ekonomiska konkurrensen, har ett brett spektrum av statliga departement (som ägnar sig åt alltifrån sjukvård, livsmedel, jordbruk, transporter och kommunikationer till traditionella funktioner som ombesörjandet av militär materiel och övervakning), uppbackade av ett enormt halvoffentligt forskningsväsen, kommit att få en central funktion i de ledande kapitalistiska makternas strävan att främja teknologiska och organisatoriska innovationer. I Japan var det staten som med byråkratiska medel svetsade samman företagets aktiviteter kring ett organisatoriskt och teknologiskt forskningsprogram som genom att främja industrialisering förde Japan till en tät position i den globala konkurrensen (samma modell följdes senare av Sydkorea, Taiwan, Brasilien och Singapore och har idag en viktig funktion i Kina).

När alla dessa krafter flyter samman börjar takten i de organisatoriska och teknologiska förändringarna i regel att accelerera, vilket gör att fronterna snabbt förskjuts inom produktutvecklingen, liksom inom produktionsmetoderna. Sådana innovationsvägar kan bli destruktiva och förödande till och med för kapitalet självt, delvis därför att gårdagens teknologiska och

organisatoriska former måste ersättas innan de har hunnit betala sig (precis som den dator som jag nu arbetar vid), delvis därför att ständiga omorganiseringar av arbetsprocesserna stör kontinuiteten i flödet och destabiliserar de sociala relationerna. Behovet av att skriva ned värdet på gjorda investeringar (i maskinen, fabriker och utrustning, byggd miljö, kommunikationssystem, etc.) innan de har betalat sina egna kostnader kan bli ett allvarligt problem. På samma sätt kan snabba skiften i de kvalifikationer som krävs av arbetskraften (till exempel det plötsliga behovet av datakunniga människor) skapa spänningar på arbetsmarknaden. Den sociala infrastrukturen och utbildningssystemet kan inte anpassa sig snabbt nog, och kraven på att arbetare ständigt ska vara beredda att "omskola sig" uttömmar såväl det allmännas resurser som enskilda individers energi. Skapandet av en kronisk otrygghet på arbetsmarknaden genom avskolning och omskolning förvärras av en arbetslöshet som drivs fram av ny teknologi (omkring 60 procent av arbetstillfällen som förlorats i USA på senare år kan tillskrivas teknologiska förändringar, medan bara omkring 30 procent kan hänföras till den jobbflykt till Mexiko, Kina och andra länder som oftast får skulden).

Disproportionalitetskriser kan uppstå också genom den ojämna utvecklingen av teknologisk kapacitet inom olika sektorer, vilket kan leda till obalanser mellan produktionen av konsumtionsvaror och förnyelsen av produktionsmedlen. Dramatiska skiftningar i de tidrumsliga relationerna till följd av innovationer inom transportmedel och kommunikationer kan revolutionera produktionens och konsumtionens globala landskap (vilket vi noterade när vi diskuterade avindustrialiseringen) och leda till "omställningskriser" (när flödena av investeringskapital plötsligt skiftar från en "hotspot" till en annan) inom ramen för ett instabilt system av ojämn geografisk utveckling. Plötsliga accelerationer och allmänna tempohöjningar i kapitalcirkulationen (såsom den datoriserade handel på finansmarknaderna som ofta anses ligga bakom den senaste tidens problem på Wall Street) kan vara

såväl kaotiska och störande som fördelaktiga och mycket lönsamma för de vars matematiska modeller för tillfället fungerar bäst.

Historien om de teknologiska och organisatoriska förändringarna under kapitalismen är inget annat än remarkabel. Men naturligtvis är denna utveckling ett tveeggat svärd som kan vara lika destruktivt och förödande som det kan vara progressivt och kreativt. Marx själv ansåg att han hade hittat en avgörande förklaring till den avtagande lönsamhet som både Malthus och Ricardo hade haft som hypotes. Tendensen förklarades; menade Marx, av de allmänna effekter som arbetsbesparande innovationer fick på profitnivåerna. Att driva bort arbetskraften, källan till allt välståndsskapande, från produktionen skulle ofrånkomligen inverka negativt på lönsamheten i det långa loppet. Tendensen till sjunkande profiler (som Ricardo hade identifierat) och de kriser som den ofelbart ledde till var ett inneboende drag i kapitalismen som inte kunde förklaras utifrån några begränsningar i naturen. Det är emellertid svårt att få Marx teori om den fallande profitkvoten att fungera när innovationerna verkar lika besparande på kapitalet och produktionsmedlen (till exempel genom mer effektiv energianvändning) som på arbetskraften. Marx själv räknade upp en mängd olika faktorer som motverkade den fallande profitkvoten, inklusive den intensifierade exploateringen av arbetskraften, sjunkande kostnader för produktionsmedlen (genom kapitalbesparande innovationer), utrikeshandeln (som erbjöd tillgång till billigare resurser), den massiva utökningen av den industriella reservarmén (som dämpade incitamenten att ta ny teknologi i bruk), liksom den ständiga devalveringen av kapitalet, absorptionen av kapitalöverskott i fysisk infrastruktur samt, slutligen, monopoliseringen och öppnandet av nya arbetsintensiva nischer inom produktionen. Denna lista är så lång att den innebär att idén om en solid "lag" om sjunkande profiler, där fallande vinster skulle vara en automatisk följd av arbetsbesparande teknologiska uppfinningar, är mer än en smula diskutabel.

Den allra sista punkten på Marx lista över faktorer som motverkar fallande profiler kräver viss förklaring. Problemet med kapitalöverskottets absorption skulle nämligen för länge sedan ha inneburit dödsstöten för kapitalismen om det inte hade varit för upptäckten av nya produktionsmetoder. Sedan Marx dagar har utvecklingen av nya produkter och nya nischer räddat livet på kapitalismen, samtidigt som den har omdanat vardagslivet också för människor, inklusive låginkomsttagare, i så kallade utvecklingsländer (se bara på den snabba spridningen av radioapparater och mobiltelefoner under de senaste decennierna). Den teknik som idag finns i de borgerliga tjänstemannahemmen och hos över- och medelklassen i de utvecklade kapitalistiska länderna (som numera inkluderar inte bara Europa och Nordamerika utan också stora delar av östra och sydöstra Asien) är helt enkelt förbluffande. Framtagandet och utvecklandet av nya produkter har, precis som allt annat, blivit ett lukrativt affärsområde som inte bara syftar till att förbättra existerande produkter (som exempelvis bilar) utan också öppnar upp helt nya industriella sektorer (som data- och elektronikindustrin med dess omfattande tillämpningsområden inom statsapparaten, i läkemedelstillverkningen, i sjukvården, i företagets organisationsarbete och i underhållningsbranschen, liksom i allehanda hushållsapparater). Mycket av detta hänger naturligtvis på konsumenternas böjelser och nivån på den effektiva efterfrågan (något som vi snart ska diskutera). Men det förbluffande starka begäret att skapa nya produkttyper och den ökande takten i utvecklingen av nya produkter sedan omkring 1950-talet har, på ett sätt som ingen (allra minst Marx) hade kunnat föreställa sig, placerat konsumismens framväxt och den stigande effektiva efterfrågan i centrum av diskussionerna om den samtida kapitalismens hållbarhet.

Följden av detta är emellertid att varje försvagning av konkurrensens tvångslagar genom patentlagar, monopolisering, ökad kapitalkoncentration eller överdrivet byråkratiska statsingripanden kommer att påverka hur snabbt teknologiska revolutioner

sker och vilken form de tar sig. Forskningsuniversiteten i USA, som är svåra att reglera och bringa under central kontroll trots att de blir alltmer företagsstyrda och tvingas förlita sig på medel från staten och näringslivet, spelar en avgörande roll när det gäller att upprätthålla landets försteg i den teknologiska konkurrensen med omvärlden. Universitetets säregna och lösa organisationsform skyddar mot tendenserna till förstelning (och undanskymd korruption) i överlappningen mellan statens och företagets byråkratier. Talande nog börjar européer, japaner och kineser nu sent omsider inse att en forsknings- och utvecklingssektor driven av stat och universitet är avgörande för deras egen framtida konkurrenskraft. Därför försöker de nu desperat komma ikapp genom kraftfulla investeringar i högre utbildning och genom att finansiera tankesmedjor som ägnar sig åt dessa frågor.

Även klasskampen har dimensioner som bör beaktas i detta sammanhang. Det finns en lång historia av brett förankrat motstånd som har inkluderat sabotage mot ny teknologi och nya organisationsformer på fabriksgolvet (ludditerna i början av 1800-talet är ett redan nämnt exempel). Detta motstånd uppstår därför att kapitalet ofta använder ny teknologi som vapen i klasskampen, något som arbetarna reagerar instinktivt emot. Ju mer arbetarna reduceras till rena förlängningar av de maskiner som de arbetar vid, desto mindre manöverutrymme har de, desto mindre viktiga blir deras individuella yrkesskicklighet och desto mer sårbara blir de för den arbetslöshet som den nya teknologin skapar. Därav det ofta hårda motstånd som arbetarna uppvisar mot införandet av ny teknologi. Kompromisser har slutits i form av produktivitetsavtal mellan kapitalägare och fack, där båda sidorna har delat på de fördelar som en ökad produktivitet för med sig. Sådana produktivitetsavtal blev vanliga inom många avancerade sektorer av ekonomin i den kapitalistiska världen på 1950- och 1960-talen (där de hängde samman med en stigande levnadsstandard för de privilegierade segmenten inom arbetarklassen). Efter krisen vid mitten av 1970-talet blev de emellertid allt svårare att

genomdriva. Sedan dess har frukterna av produktivitetssökningarna i huvudsak tillfallit kapitalisterna och deras agenter inom överklassen, medan arbetarnas inkomster har stagnerat i jämförelse.

Men den teknologiska och organisatoriska dynamiken har ytterligare två implikationer som är av avgörande betydelse om vi ska förstå kapitalismens evolutionära utvecklingsbana. Även om båda dessa faktorer har funnits med länge, kan man samtidigt notera att de har blivit mer och mer framträdande efter andra världskriget. Från 1970-talet och framåt har de till och med fått en dominerande roll.

För det första har det länge påpekats att kapitalismens utveckling sker i så kallade "långa vågor" eller "kontratjevcykler" som sträcker sig över i genomsnitt femtio år. Dessa vågor eller cykler styrs av teknologiska innovationer som förtäts på en viss plats vid en viss tid och därmed banar väg för en successiv utveckling och spridning utåt, till dess att en ny uppsättning innovationer växer fram som tar över efter den föregående. I backspegeln är det möjligt att se tillbaka och definiera olika "epoker" i kapitalismens utveckling som, grovt sett, kan symboliseras av järnvägen, ångfartyget, kol- och stålindustrin samt telegrafien; bilen, oljan, gummi- och plastindustrin samt radion; jetmotorn, kylskåpet, luftkonditioneringen, lättmetallerna (aluminium) samt TV:n; respektive mikrochipet och den nya elektronikindustri som låg till grund för den "nya ekonomin" på 1990-talet. Vad som saknas i denna skildring är en förståelse av de revolutionära och motsägelsefulla sociala konsekvenserna av dynamiken mellan stat och kapital och dess beledsagande skiften i organisatoriska former (exempelvis övergången från familjeföretag, via vertikalt integrerade företag till horisontella nätverkssystem för produktion och distribution).

Jag menar att denna tes om teknologiska och organisatoriska innovationsvågor, som antas ha en regelbunden rumslighet och en mekaniskt återkommande temporalitet (och rumslig spridning), inte håller. Likväl bär den på en viktig insikt om att tekno-

logiska och organisatoriska former blir så att säga paradigmatiska för en tid, till dess att deras potential har uttömts och de ersätts av någonting annat. Denna iakttagelse blir alltmer betydelsefull i takt med att problemet rörande kapitalöverskottets absorption förvärras. Hur skulle det växande kapitalöverskottet kunna finna lönsamma investeringsmöjligheter utan dessa innovationsvågor? Ju större överskottet är, desto högre är sannolikheten för att detta överskott kommer att kasta sig över nya teknologier i omfattande spekulationsvågor som får 1800-talets uppgångar och krascher inom järnvägsindustrin att blekna. Här sker en nödvändig sammankoppling mellan å ena sidan det statsfinansiella komplexet och å andra sidan komplexet mellan stat och näringsliv, för utan tillgängligt riskkapital skulle en rad innovationer ha tynat bort istället för att spridas så snabbt som många av dem har gjort.

Institutionella arrangemang samt statliga och byråkratiska kulturer spelar en avgörande roll i denna kontext. Innovationsvågorna tenderar förvisso att bli snabbare, mer komprimerade och mer spekulativa i sin strävan att bemöta den ständiga tillväxten i kapitalackumulationen och det obevekliga tvånget att finna nya kanaler för absorptionen av kapitalöverskott. Varifrån kommer då nästa innovationsdrivna spekulationsbubbla att komma? Mitt tips för dagen är den biomedicinska och genetiska ingenjörskonsten (som är det främsta verksamhetsområdet för stora filantropiska organisationer som finansieras av människor som Bill Gates och George Soros, vilka delvis har ersatt staten när det gäller att finansiera forskning), i kombination med den så kallade "gröna" teknologin (som jag tror har större begränsningar än vad man i allmänhet föreställer sig).

För det andra bör vi beakta de teknologiska och organisatoriska förändringarnas revolutionära implikationer för samhället som helhet. Det har länge varit sant att driften att alstra ny rikedom och makt genom uppfinnandet av nya produkter och nya organisationsformer har tillåtit en härskande klass att fortsätta härska, men inte nödvändigtvis genom samma personer

eller deras biologiska avkomlingar. Tänk bara på Andrew Carnegie, Jay Gould, familjen Vanderbilt, Andrew Mellon och andra amerikanska "rövarbaroner" under perioden efter inbördeskriget som från nästan ingenting skapade sig enorma förmögenheter genom att investera i järnvägar; eller tänk på Henry Ford, John D. Rockefeller (grundaren av Standard Oil) och hela raden av kapitalister som hade bilindustrin att tacka för sin växande klassmakt; eller tänk för den delen på Bill Gates, Paul Allen, Jack Welch, Michael Bloomberg och alla andra som tack vare den nya elektroniken och kommunikationsteknologin kunde ta över tömmarna från och med 1980, i samarbete med finanspampar som George Soros, Sandy Weill, Robert Rubin, Bruce Wasserstein, Charles Sanford och det övriga gänget på Wall Street.

Det är uppenbart att när Marx och Engels talar om "det oavbrutna omskapandet av alla samhällsliga förhållanden" och "den eviga osäkerheten och rörelsen", hänför sig detta lika mycket till kapitalistklassens sammansättning som till något annat. Kapitalistklassen genomgår revolution efter revolution, och detta sker inte alltid fredligt. De som tidigare var vid makten försöker undergräva "uppstickarna" och de "nyrika" genom att snärja dem i exkluderande sociala nätverk och kulturella koder som är svåra att bryta sig ur, när de inte försöker få nykomlingarna på fall med mer direkta medel (som den gammalmodiga familjen Rothschild gjorde inför hotet från "uppkomlingarna" Émile och Isaac Péreire och deras nya kreditinstitutioner i Paris år 1868). Det radikala omdanandet av klassrelationerna genom finansialisering går likväl sin gilla gång.

Men det finns ytterligare en dimension att beakta av den omvandling av sociala relationer som beledsagar nya teknologier och organisationsformer. Marx ansåg att en förtjänst hos de teknologier som utvecklats under den kapitalistiska moderniteten var att de industriella processerna, som tidigare hade varit dunkla och mystiska, nu blev transparenta och begripliga. De vetenskapliga upptäckterna och teknologierna bakom pastörise-

ring, stålproduktion och ångkraft var inte förborgade i enskilda hantverkares minnen och sedvanor, utan öppna för var och en att förstå. Nu tycks det emellertid som att cirkeln har slutits. Idag är många av våra vanliga teknologier (från kärnkraft till materialvetenskap och elektronik) så komplicerade att vi i allt högre grad tvingas underkasta oss ett "expertstyre". Vi har alla varit med om att vår doktor eller tandläkare har visat oss ett suddigt foto som kallas "röntgenbild" och förklarat varför den innebär goda eller dåliga nyheter; emellertid är det få av oss som själva skulle ha en susning om hur bilden ska tolkas. Att identifiera vad som är fel med ett datasystem som brutit samman är ingen enkel uppgift (och att försvara sig mot hackers, virus och bedragare som stjälar identiteter är ännu svårare). De allra flesta förlitar sig på användarvänliga system som kräver att en expert anlitas när något går snett (experter vars språkbruk ofta är obegripligt till och med för de som är någorlunda insatta). Mycket hänger på tilltron till expertkunskapen. De som besitter sådan kunskap får en viss monopolmakt som alltför enkelt kan missbrukas ("technofascism" har jag hört någon kalla det).

Varje sammanbrott för förtroendet kan bli katastrofalt. De senaste händelserna inom finanssektorn illustrerar just detta problem. Vid mitten av 1980-talet var datorerna på Wall Street få och primitiva. Marknaderna var fortfarande relativt okomplicerade, transparenta och strikt reglerade. Börsmäklarna grundade sina investeringsbeslut på en kombination av information (inklusive insiderinformation, till dess att man blev påkommen och åtalad, vilket hände vid flera tillfällen) och intuition. Tjugo år senare har det uppstått helt nya typer av handel över disk, det vill säga oreglerad och ofta oredovisad handel, på marknader som domineras av optioner och derivat (år 2008 omsatte finansmarknaderna 600 biljoner dollar, att jämföra med värdet av världsekonomin totala produktion av varor och tjänster, som uppgår till omkring 55 biljoner dollar!). Ett av syftena med denna innovationsvåg var att undvika reglering och skapa nya

möjligheter att obehindrat använda kapitalöverskottet på "fria" (det vill säga oreglerade) marknader. Innovationerna var ad hoc-mässiga och privata, och passade därför den praktiskt inriktade rusekonstnären bättre än den systematiskt lagde. Det var på detta sätt man kunde undvika reglerande instanser och frigöra marknaden. Vid mitten av 1990-talet var börsmäklarna ofta högutbildade matematiker och fysiker (varav många hade doktorsgrad och kom direkt från MIT-universitetet) som tjusades av de komplexa modeller för finansmarknadens funktionssätt som hade börjat ta form redan 1972, när Fischer Black, Myron Scholes och Robert Merton utarbetade en sedermera Nobelprisbelönad matematisk formel för att värdera derivat (samma personer blev senare ökända för sin roll i Long-Term Capital Management, den hedgefond som kraschade 1998 och utlöste en statlig räddningsaktion riktad till flera stora finansinstitut). Mäklarna identifierade och utnyttjade ineffektiviteter på marknaderna och spred riskerna, men de nya mönster som hade utvecklats öppnade samtidigt för en okontrollerad manipulation som var extremt svår att reglera eller ens upptäcka, eftersom den doldes i den "svarta låda" av intrikat matematik som utgjorde kärnan i den datoriserade handeln över disk.

Så mycket för Marx förhoppning om att de nya teknologierna och organisationsformerna skulle göra saker och ting mer lättbegripliga och transparenta! Enskilda börsmäklare gjorde otroliga vinster, och bonusutbetalningarna sköt iväg till astronomiska höjder. Men det gjorde även förlusterna. År 2002 borde tecknen ha varit tydliga. En ung Singaporebaserad mäklare vid namn Nicholas Leeson lyckades få den ärevördiga banken Barings Bank på fall, och ungefär samtidigt gick företag som Enron, WorldCom, Global Crossing och Adelphia i konkurs, liksom Long-Term Capital Management och det lokala styret i Orange County i Kalifornien. Orsaken till kollapsen kunde i samtliga dessa fall hänföras till handeln på de nya oreglerade finansmarknaderna (för derivat) och det faktum att man på alla upptänkliga sätt hade

försökt dölja denna verksamhet genom tvivelaktiga bokföringsmetoder och matematiskt sofistikerade värderingssystem.

Teknologiska och finansiella innovationer av denna typ har utsatt oss alla för risker under ett expertstyre som inte handlar om att tillvarata allmänna intressen utan om att göra det möjligt för de mest inbitna börshajarna att utnyttja den monopolmakt som deras expertkunskap ger till att tjäna ihop en miljard på tio års tid och därmed försäkra sig om ett omedelbart medlemskap i den härskande kapitalistklassen.

Min mer generella poäng är att teknologisk och organisatorisk förnyelse utgör ett tveeggat svärd som både destabiliserar och öppnar upp nya möjligheter att absorbera kapitalöverskottet. Innovationsvågor som förändrar de teknologiska och organisatoriska formerna är därför alltid förenade med kriser av "kreativ förstörelse", då en uppsättning förhärskande former ersätts av en annan. Även om Marx gav en förenklad bild av hur teknologiska och organisatoriska förändringar skapade en tendens till fallande profitkvoter, hade han utan tvekan rätt i att sådana förändringar spelar en avgörande roll i att destabilisera allt och därmed utlösa kriser av olika slag.

*

När vi riktar blicken mot hur mänsklig arbetskraft används för att bearbeta råvaror (som antingen är givna av naturen eller redan delvis modifierade genom mänskligt handlande) i syfte att producera en ny vara, hamnar vi i själva hjärtat av arbetsprocessen, där gammalt värde bevaras och nytt värde (inklusive ett överskott) skapas under kapitalistens kontroll. Det är här som profiten produceras. Arbete är grundläggande för alla former av mänskligt liv, eftersom naturens element måste omvandlas till föremål som är användbara för människan. Under kapitalismens sociala förhållanden antar emellertid arbetet en mycket specifik form, där arbetskraften, produktionsteknologin och organisa-

tionsformerna underställs kapitalistens kontroll under en förutbestämd och avtalad tidsperiod i syfte att uppnå en lönsam varuproduktion.

De mänskliga relationer som arbetsprocessen inbegriper har alltid varit en komplex affär, hur rigid den disciplinära apparaten än har varit, hur automatiserad teknologin än har verkat och hur repressiva arbetsvillkoren än har förefallit. En av Marx främsta bedrifter var att han insåg att det i själva verket är arbetaren – den person som faktiskt utför jobbet – som besitter den reella makten i arbetsprocessen, även om det kan se ut som om kapitalisten har alla rättigheter på sin sida och sitter på de politiska och institutionella trumfkorten (framför allt tack vare sin kontroll över statsapparaten). I själva arbetsprocessen är kapitalisten i slutänden beroende av arbetaren. Arbetaren producerar kapital i form av varor, och reproducerar därmed kapitalisten. Om arbetaren vägrar att jobba, om han lägger ned sina verktyg, maskar eller kastar grus i maskineriet, är kapitalisten hjälplös. Även om kapitalisten organiserar arbetsprocessen, är det arbetaren som är den kreativa aktören. Vägran att samarbeta är, som Mario Tronti och andra inom den så kallade autonoma marxismen har understrukit, en potentiell akilleshäla av enorm betydelse, vars innebörd är att arbetaren har möjlighet att sätta gränser.

När vi föreställer oss klasskampen fastnar vi alltför ofta vid bilden av arbetaren som kämpar mot kapitalets exploatering. Men i arbetsprocessen (och egentligen överallt) utövas kampen i själva verket i motsatt riktning. Det är kapitalet som måste föra en hård kamp för att underkuva arbetskraften just på den punkt där arbetarna riskerar att bli övermäktiga. Kapitalet gör ofta detta direkt, genom taktisk organisering av de sociala relationerna på fabriksgolvet, åkrarna, kontoren och i institutionerna samt genom nätverken av transporter och kommunikationer. För att kapital ska produceras måste dessa sociala relationer vara inriktade på samarbete. Ibland går detta att uppnå med hjälp av rent tvång och tekniska regleringar, men i allmänhet kräver det att

man förlitar sig på sociala organisationsmodeller som bygger på förtroende, lojalitet och subtila former av ömsesidighet som erkänner arbetskraftens potentiella makt men samtidigt formar den efter kapitalets syften. Här finner vi skälet till att kapitalet ofta tilldelar arbetarrörelsen vissa maktbefogenheter, och ännu fler materiella förmåner, så länge detta går att förena med en fortsatt produktion och reproduktion av kapital.

Naturligtvis finns det gott om exempel på situationer där arbetarna jobbar under hårdbevakning av våldsbenäigna förmän och underkastas alla tänkbara former av verbal misshandel samt psykiskt och fysiskt våld. Och visst har ett av de mest seglivade inslagen i de teknologiska innovationernas historia varit önskan att försvaga arbetarnas position och överföra makten över produktionens rörelser och beslut till maskinerna, eller åtminstone förlägga den "högre upp", i något avlägset kontrollrum. Men arbetsprocessen är alltid ett slagfält som både skiljer sig åt mellan olika produktionsplatser och äger rum bakom lyckta dörrar, försedda, som Marx påpekade, med en skylt som uttrycker det kapitalistiska mottot "Obehöriga äga ej tillträde!" Vad som sker bakom dessa dörrar vet vi i allmänhet inte, även om de som arbetar där inne vet det mycket väl och inlåter sig på alla möjliga former av kamper och kompromisser som sammantaget får vittgående implikationer för kapitalismens sätt att fungera (liksom för dess möjligheter att alls kunna överleva och generera vinster).

Den borgerliga konstitutionaliteten må fungera utmärkt på marknaden, men den har oerhört svårt att utvidga sin räckvidd till produktionen. Trots det har arbetarna genom åren tvingat fram eftergifter i frågor som rör arbetsvillkor, säkerhet, reglering av sociala relationer (till exempel lagar om likabehandling och förbud mot trakasserier), definitioner av yrkeskvalifikationer och liknande. Genom legaliserade former av arbetskraftsorganisering kan organisatörer på fabriksgolvet (fackliga ombudsmän i Storbritannien) direkt ingripa i arbetsprocessen och påverka de sociala relationerna på arbetsplatsen, samtidigt som han eller hon

upprätthåller banden till en bredare klassrörelse (till exempel ett nationellt fackförbund eller ett politiskt vänsterparti). Men att bedriva organiseringsarbete på arbetsplatsen är inte lätt, och när det väl sker gynnar det kapitalet lika ofta som arbetarna. Som det gång på gång har visats i olika skandaler som avslöjat hur papperslösa arbetare utnyttjas i USA (skandaler som ironiskt nog hämtar näring från invandringsfientliga stämningar), är brotten mot arbetsrättsliga förordningar så många delvis därför att statsapparaten förmåga att implementera dessa förordningar systematiskt har försvagats i samma takt som staten har börjat styras av näringslivsintressen. Den rättsliga regleringen av arbetsprocesserna skiftar dock kraftigt från en plats till en annan, vilket betyder att det finns en utpräglad variation i den kapitalistiska världen när det gäller den geografiska utbredningen av fackliga rörelser och den rättsliga regleringen av arbetsprocesserna.

Det gäller att förstå spännvidden mellan de kapitalistiska taktikerna i arbetsprocessen. Det är framför allt på detta plan som kapitalisterna så långt det är möjligt utnyttjar de sociala skillnadernas makt till sin egen fördel. På fabriksgolvet blir ofta frågor som rör kön, etnicitet, religion, ras och till och med sexuell läggning av central betydelse. I de så kallade utvecklingsländernas låglönefabriker är det kvinnorna som är värst utsatta för den kapitalistiska exploateringen, och det är deras talanger och förmågor som utnyttjas till max under förhållanden som ofta präglas av patriarkal dominans. Skälet till detta är att kapitalisterna i ett desperat försök att utöva och bibehålla kontrollen över arbetsprocessen måste mobilisera varje skillnad i de sociala relationerna, varje distinktion i den sociala arbetsdelningen och varje specifik kulturell preferens eller vana – dels för att förhindra att den gemenskap som oundvikligen uppstår i arbetssituationen utvecklas till en rörelse för social solidaritet, dels för att bibehålla arbetskraften i dess fragmenterade och splittrade skick. Arbetsplatskulturen blir med andra ord mycket viktig, och det är till denna domän som mer allmänna kulturella värderingar

– patriarkala normer, respekt för auktoriteter, sociala relationer präglade av dominans och lydnad, etc. – importeras för att fylla specifika funktioner i produktionens olika praktiker. Besök vilken arbetsplats som helst – ett sjukhus eller en restaurang – och notera den könsmässiga, rasmässiga och etniska sammansättningen av anställda som utför olika uppgifter så märker ni genast hur maktförhållandena i den kollektiva arbetsprocessen är fördelade mellan olika sociala grupper. Att sådana sociala relationer är mycket svåra att förändra beror lika mycket på kapitalets taktik som på den inneboende konservatismen i alla sociala relationer, liksom på enskilda gruppers strävan att behålla sina begränsade privilegier (inklusive lågavlönade jobb).

Vi har förmånen att vara försedda med oräkneliga etnografiska studier av antropologer och sociologer som har analyserat arbetsprocesser i en mängd olika situationer och kulturella kontexter. Även om vi beaktar att dessa forskare har ett yrkesmässigt egenintresse av att uppehålla sig vid kulturella skillnader och egenheter, framträder likväl bilden av en praktiskt taget oändlig mångfald av sociala relationer och kulturella sedvanor, om än inom ramen för en övergripande struktur av begränsande faktorer.

Denna allmänna begränsning är inte svår att formulera, trots att vi idag ser allt fler ideologiska och praktiska försök att dölja dess form. Vad som än händer i arbetsprocessen finns alltid hotet om en revolutionär blockering av den typ som de autonoma marxisterna förespråkar. Detta måste kapitalet till varje pris undvika, eftersom såväl kapitalet som kapitalisterna ständigt måste reproduceras av arbetarna genom aktivt arbete. Detaljerna kring hur de bär sig åt för att lyckas med detta är oändliga i sin variationsrikedom och utan tvekan värda att studeras närmare. Sociala kamper på fabriksgolvet och på åkrarna, i kontorsmiljöerna, butikerna och på byggnadsplatserna, liksom kamper som kretsar kring produktionen av rum, platser och byggd miljö, definierar en potentiell blockeringspunkt som ständigt finns där och ständigt måste kringgås för att kapitalismen ska överleva.

KAPITALET PÅ MARKNADEN

Det sista potentiella hindret mot en evig ackumulation uppstår när den nya produkten, i form av ett ting eller en tjänst, förs ut på marknaden i syfte att utbytas mot ett penningbelopp som motsvarar producentens anskaffningskostnad plus en vinst. Varans partikularitet måste konverteras till penningens universalitet, något som är mycket mer komplicerat än när man går den omvända vägen från penningen (den universella representanten för värde) till varan. Någon måste behöva, vilja ha eller begära just denna specifika vara för att en försäljning ska bli möjlig. Om ingen vill ha varan är den oanvändbar och saknar värde. Men de som behöver, vill ha eller begär varan måste också ha pengar att betala med. Utan pengar kan de inte köpa den. Om ingen vill ha varan eller har råd att köpa den sker ingen försäljning; ingen vinst realiseras, och det ursprungliga kapitalet går följaktligen förlorat.

Oerhörda ansträngningar har lagts ned på att influera och manipulera människors önskemål, behov och begär i syfte att försäkra sig om potentiella marknader – bland annat har en enorm reklamindustri skapats till detta ändamål. Men problemet handlar om mer än bara reklam. Vad som krävs är att man formar villkoren för det dagliga livet på ett sådant sätt att absorptionen av en viss uppsättning varor och tjänster blir helt nödvändig för att upprätthålla dessa villkor. Tänk bara på framväxten av de önskemål, behov och begär som har hängt samman med den suburbana livsstilen i USA efter andra världskriget. Här talar vi inte bara om bilar, bensin, motorvägar, radhuslängor och gallerior, utan också om gräsklippare, kylskåp, luftkonditionerare, gardiner, möbler (inomhusmöbler och trädgårdsmöbler), hem-

utrustning (TV-apparater) och en hel mängd underhållssystem som är oundgängliga för att hålla vardagslivet igång. Den dagliga tillvaron i förstäderna har byggt på konsumtionen av allt detta (och mer därtill). Utvecklingen av den suburbana livsstilen förvandlade dessa varor från att vara föremål för önskningar och begär till att bli absoluta behov. Det ständiga frambringandet av nya behov är ett avgörande villkor för att den ändlöst expanderande kapitalackumulationen ska kunna fortsätta. Sålunda går det nya behovskapandets teknologi och politik i bräsch för en hållbar ackumulation. Det är numera ett väl etablerat faktum att "stämningsläget bland konsumenterna" och "konsumenternas förväntningar" i de mer välmående samhällena inte bara är nycklar till en ändlös kapitalackumulation, utan faktiskt utgör den hävstång som kapitalismens överlevnad hänger på. I USA är 70 procent av den ekonomiska aktiviteten beroende av konsumismen.

Men varifrån kommer den köpkraft som krävs för att inhandla alla dessa produkter? Vid arbetsdagens slut måste någon sitta inne på en summa extrapengar som kan användas för inköp. I annat fall uppstår en brist på effektiv efterfrågan, där effektiv efterfrågan definieras som önskemål, behov och begär som backas upp av betalningsförmåga. En så kallad "underkonsumtionskris" blir följden när den effektiva efterfrågan inte räcker till för att absorbera de varor som produceras.

Arbetare som spenderar sina löner utgör en källa till effektiv efterfrågan. Men de totala löneutbetalningarna är alltid lägre än det totala kapital som befinner sig i cirkulation (annars skulle det inte bli någon vinst), så inköpen av de konsumtionsvaror som krävs i vardagen är aldrig tillräckligt omfattande (inte ens om arbetarna lägger sig till med en suburban livsstil) för att allt som produceras ska kunna avyttras med förtjänst. En politik som syftar till att hålla nere lönerna ökar bara risken för en underkonsumtionskris. Många analytiker kom efter hand att anse att 1930-talets kris i första hand berodde på underkonsumtion.

De stödde därför bildandet av fackföreningar och andra statliga strategier (inklusive satsningar på sociala trygghetssystem) för att stärka den effektiva efterfrågan inom arbetarklassen. År 2008 införde den federala regeringen i USA ett skatteavdrag på 600 dollar till de flesta löntagare under en viss inkomstnivå för att uppnå just detta. Det skulle ha varit mycket bättre att avskaffa den lönedämpande politik som har bedrivits från och med mitten av 1970-talet och istället höja reallönerna. Detta skulle ha bidragit till att permanent öka efterfrågan bland konsumenterna och stärka deras förtroende. Men många kapitalister och högerideologer var ovilliga att överväga sådana lösningar. Republikanerna i kongressen blockerade den ursprungliga planen för att rädda bilföretagen i Detroit med argumentet att förslaget inte skulle sänka den organiserade arbetskraftens löner och förmåner till den nivå som gällde hos de japanska och tyska biltillverkarna i landets södra delar, där graden av facklig anslutning var lägre. De såg därför krisen som en möjlighet att utlösa ännu en våg av lönesänkning, vilket i själva verket var helt fel medicin för att bemöta problemet med den vikande effektiva efterfrågan.

Men arbetarnas efterfrågan, som förvisso är en viktig grund, kan aldrig på egen hand lösa problemet med realiseringen av vinster. Den berömda vänsteraktivisten och teoretikern Rosa Luxemburg ägnade mycket uppmärksamhet åt denna fråga i början av 1900-talet. För det första diskuterade hon möjligheten att en utökad efterfrågan skulle kunna komma från ett växande utbud av guld (vilket i våra dagar motsvaras av att låta centralbankerna trycka mer pengar). Detta kan givetvis hjälpa på kort sikt. (Att injicera tillräcklig likviditet i systemet, vilket man gjorde under finanskrisen 2008, var helt avgörande för stabiliseringen av den fortsatta cirkulationen och ackumulationen av kapital.) Men effekten av sådana åtgärder är begränsad, och på lång sikt leder de bara till en annan typ av kris, nämligen inflation. Luxemburgs andra lösning var att anta existensen av en latent efterfrågan utanför det kapitalistiska systemet som skulle kunna tas i anspråk.

Detta innebar att fortsätta den ursprungliga ackumulationen genom att utsätta ickekapitalistiska samhällen för imperialistiska tvång och praktiker. Hela befolkningar var tvungna att mobiliseras som konsumenter snarare än som arbetare. På 1800-talet urnyttjade Storbritannien sitt imperialistiska styre över Indien till att utvidga marknaden för brittiska varor (varvid man samtidigt förstörde inhemska produktionsformer). Också den kinesiska marknaden öppnades med tvångsmedel under 1800-talet (för att sedan stängas igen efter kommunisternas maktövertagande 1949).

Under övergången till kapitalism, och under fasen av ursprunglig ackumulation, kunde lagren av ackumulerade rikedomar inom den feodala ordningen (vilka ofta frigjordes genom lånehajars och ockrars försorg) fylla denna funktion, i kombination med köpmannakapitalets stöld och plundring av rikedom från den ickekapitalistiska världen. Men det man skulle kunna kalla för "guldreserverna" i den ickekapitalistiska världen (det vill säga i länder som Indien och Kina) urholkades sakta men säkert, och bondebefolkningens förmåga att tillgodose konsumtionsbehoven hos den besuttna aristokratin (som drev in monetariserad jordränta) och inom statsapparaten (som utmätte skatter) blev successivt allt svagare.

I takt med att industrikapitalismen konsoliderades i Europa och Nordamerika fick också plundringen av rikedomar från Indien, Kina och andra redan utvecklade ickekapitalistiska samhällsbildningar en alltmer central funktion, i synnerhet från och med 1800-talets mitt. Under denna period skedde en intensiv överföring av rikedom från östra och södra Asien (men också i viss mån från Sydamerika och Afrika) till den industriella kapitalistklassen i Europas och Nordamerikas kärnområden. Allt eftersom kapitalismen spred sig geografiskt blev det emellertid allt svårare att stabilisera systemet med hjälp av sådana metoder.

Sedan omkring år 1950, men framför allt från och med 1970-talet, har de imperialistiska praktiker som används för att

spela denna stabiliserande roll blivit allvarligt försvagade. Idag, när kapitalismen (i en eller annan form) är fast etablerad i hela östra och sydöstra Asien, och dessutom är på stark frammarsch i Indien och Indonesien (liksom i övriga världen), får problemet med den globala effektiva efterfrågan helt andra dimensioner. Till exempel kommer den effektiva efterfrågan som stabiliserar Kinas tillväxt huvudsakligen från USA, vilket förklarar varför Kina känner sig tvunget att täcka USA:s underskott (man vill helt enkelt undvika de förödande effekter som en kollapsande amerikansk konsumism skulle få – och redan har fått – för arbetstillfällena och vinsterna inom den kinesiska industrin). Lösningen för Kina är naturligtvis att utveckla en egen inhemsk marknad, men det skulle förutsätta att man höjde lönerna och därmed undergrävde sin konkurrensfördel i den globala ekonomin. Det skulle också innebära att man tvingades använda mer av sitt överskott till inhemsk utveckling, vilket skulle betyda att det blev mindre kapital över att låta ut till USA, något som i sin tur skulle krympa den amerikanska efterfrågan på kinesiska varor. Vad detta förhållande pekar fram emot är, som vi tidigare såg, en historisk omkastning av åtminstone ett och ett halvt sekel av välståndsoverföring från östra och södra Asien till USA och Europa. I samma slag förebådar det en radikal förändring av USA:s förmåga att dominera den globala kapitalismen på det sätt som man har gjort sedan 1945.

Det viktigaste svaret på gåtan rörande den effektiva efterfrågan – och något som Luxemburg inte noterade, men som följer logiskt av Marx analys – är att lösningen ligger i den kapitalistiska konsumtionen. Denna konsumtion är av två slag. En del av överskottsvärdet konsumeras i form av inkomster (och inköp av såväl basvaror som lyxvaror och -tjänster); en annan del återinvesteras antingen i konsumtionsvaror som kan försörja nya arbetare som behöver anställas eller i nya produktionsmedel. Mot bakgrund av den lönedämpande politik som har drivits över hela världen (om än i olika grad på olika platser) har kapitalistklassen

i allmänhet förfogat över en växande ström av inkomster, och efterfrågan på lyxvaror har ökat i motsvarande utsträckning (besök vilken marina som helst i Florida eller längs Medelhavskusten och ta en titt på de jakter och fritidsbåtar som ligger inne – jämför sedan detta med vad man skulle ha sett på 1970-talet och ni förstår min poäng). Men helt oavsett nivån på den iögonfallande konsumtionen finns det i alla händelser en fysisk gräns för det antal lyxjakter, skrytbyggen och skor som miljardärsklassen kan konsumera. Som det visar sig är kapitalisternas personliga konsumtion en mycket bräcklig källa till effektiv efterfrågan. Ju mer centraliseringen av kapitalet koncentrerar rikedomerna i händerna på en liten bråkdel av befolkningen (1996 års rapport från FN:s utvecklingsorgan visade att omkring 300 familjer kontrollerade 40 procent av världens rikedomar), desto mindre effektivt kan deras konsumtion hålla uppe efterfrågan.

Svaret måste därför ligga i kapitalisternas återinvesteringar. Anta att kapitalisterna använder sitt överskott uteslutande till att utöka produktionen. Den ytterligare efterfrågan på expansion som finns idag suger då upp det överskott av produktionsmedel och konsumtionsvaror som producerades igår. Överskottsproduktionen internaliserar sin egen växande monetära efterfrågan! För att uttrycka det mer formellt: den effektiva efterfrågan på gårdagens producerade överskott beror av arbetarnas konsumtion plus kapitalisternas personliga konsumtion plus den nya efterfrågan som genereras av morgondagens fortsatta expansion av produktionen. Vad som i förstone framstår som ett problem med underkonsumtion visar sig plötsligt vara ett problem som handlar om att finna möjligheter att återinvestera en del av gårdagens överskott!

För att en sådan återinvestering ska bli verklighet måste tre grundläggande villkor vara uppfyllda. För det första måste kapitalisterna omedelbart ta de pengar som de tjänade igår och återbörda dem till cirkulationen i form av nytt kapital. Men det finns ingen tvingande regel som säger att konverteringen av

varor till pengar omedelbart måste följas av en konvertering av pengar till varor. Kapitalisterna kan lika gärna föredra att behålla pengarna som att återinvestera dem. Det finns omständigheter då det är fullt rimligt av dem att göra detta, och det är i förhållande till sådana situationer som vi ser en överlappning mellan Marx och Keynes tankar om risken för underkonsumtionskriser. I en osäker situation är det förnuftigt att hålla fast vid en universell form av rikedom, det vill säga pengar, snarare än att omsätta dem i varor – förutsatt att man inte samtidigt upplever en kraftig inflation som kan göra det mer fördelaktigt att samla på sig konserverburkar med tonfisk och tunnor med matolja än pengar. Ett sådant läge kan uppstå när en utbredd misstro mot ekonomin leder människor till att hamstra pengar och avstå från att spendera dem, vilket sker när möjligheterna till avkastning tycks begränsade. Men detta drar i sin tur med sig det som Keynes kallade för "likviditetsfällan" – i ju högre grad människor och institutioner (inklusive banker och företag) hamstrar pengar och låter bli att spendera dem, desto mer ökar sannolikheten för att den effektiva efterfrågan kollapsar, och desto mindre lönsamt blir det att återinvestera i produktionen. Följden blir en negativ spiral som är svår att bryta (vi såg detta på 1930-talet, och vi bevittnar det återigen idag). Keynes ville kringgå denna barriär genom att tillgripa statsledda strategier i form av finans- och penningpolitisk styrning. Statsorganiserad underskottsfinansiering (av den typ som under hösten 2008 genomfördes inför öppen ridå i USA, Storbritannien och andra länder) anses här vara den omedelbara patentlösningen.

Det andra villkoret är att tidsglappet mellan dagens återinvesteringar och gårdagens överskottsproduktion på ett eller annat sätt kan överbryggas. Detta kräver att pengar kan användas i form av kontomedel, något som i sin tur förutsätter existensen av ett kreditsystem som kan ingripa i cirkulationsprocessen och lösa problemet med den otillräckliga effektiva efterfrågan. Lösningen internaliseras därmed i kapitalackumulationens

dynamik. Priset för detta är emellertid att de bankirer och finansierare som styr kreditsystemet, tillsammans med alla sparare som deponerar sina tillgångar hos kreditinstituten, kan göra anspråk på en del av det framtida överskottsvärdet i form av ränta och avgifter för tjänster.

Det tredje villkoret är att de utdelade krediterna spenderas på inköp av ytterligare konsumtionsvaror och produktionsmedel som redan har producerats. Det politiska argument som oftast används för att försvara koncentrationen av rikedom inom de övre klasserna är att dessa människor kan använda, och faktiskt använder, sina tillgångar till återinvesteringar som skapar nya jobb, nya produkter och därmed nytt välstånd som i slutändan kommer alla till godo (genom nedsipprings effekter och annat) och på så sätt genererar ny efterfrågan. Vad som går förlorat i detta resonemang är att kapitalisterna, som vi tidigare såg, kan välja vad de ska återinvestera i: de kan återinvestera i utökad produktion men också köpa upp tillgångar, såsom aktier, fastigheter, konstföremål eller andelar i någon spekulativ verksamhet, exempelvis ett privat riskkapitalbolag, en hedgefond eller något annat finansiellt bolag som levererar kapitalavkastning. I det senare fallet bidrar deras återinvesteringar inte på något sätt till att stärka den effektiva efterfrågan.

Om vi drar slutsatsen att det är den fortsatta utökningen av produktionen som skapar efterfrågan på gårdagens producerade överskott, samt att kreditsystemet behövs för att överbrygga detta tidsglapp, då följer det också att en exponentiellt växande kapitalackumulation stimulerad av krediter är en förutsättning för kapitalismens överlevnad. Först när detta villkor är uppfyllt kan dagens expansion suga upp gårdagens överskott. Vi ser nu orsaken till att tre procents tillväxt kräver återinvesteringar på tre procent. Kapitalismen måste i själva verket generera och internalisera sin egen effektiva efterfrågan om den ska överleva i en situation där alla externa möjligheter är uttömda. Om den misslyckas med detta, vilket idag sker på grund av hindren mot

en fortsatt expansion av produktionen, utbryter en kris.

Det finns ytterligare en sak att notera. Om det krävs konkurrens för att hålla liv i en permanent utvidgning av produktionen, är det också en förutsättning för kapitalismens överlevnad att konkurrensen upprätthålls. Varje försvagning av konkurrensen, till exempel genom överdriven monopolisering, riskerar att utlösa en kris för kapitalismens reproduktion. Det var denna poäng som framfördes på 1960-talet av Paul Baran och Paul Sweezy i deras bok *Monopolkapitalet*. De förutsåg helt riktigt att tendensen till monopolisering och kapitalkoncentration skulle producera en stagflationskris (med både stigande arbetslöshet och accelererande inflation) av det slag som plågade 1970-talet. Den nyliberala kontrarevolution som sedan genomfördes var inte bara tvungen att krossa den organiserade arbetskraftens makt; den var också tvungen att släppa lös konkurrensens tvångslagar som "exekutören" av den ändlösa kapitalistiska ackumulationens lagar.

Denna process är inte utan potentiella komplikationer. Till att börja med bygger den på antagandet att alla andra barriärer (exempelvis relationen till naturen) redan har kringgåts och att det finns gott om utrymme att utöka produktionen. Implikationen är att imperialismen måste övergå från att roffa åt sig resurser och beröva omvärlden på tillgångar till att använda omvärlden som en plats för öppnandet av nya former av kapitalistisk produktion. Exporten av kapital snarare än varor blir avgörande. Här finns den stora skillnaden mellan å ena sidan 1800-talets Indien och Kina, vars rikedomar plundrades genom det kapitalistiska herraväldet över deras marknader, och USA, där en obehindrad kapitalistisk utveckling skapade ny rikedom genom att absorbera och realisera det producerade överskott som genererades i kapitalismens gamla centrumområden (ett exempel är exporten av kapital och maskineri från Storbritannien till USA under 1800-talet). Kina har på senare tid absorberat koppiösa mängder utländskt kapital i utvecklingen av sin produk-

tion. Därmed har man genererat en kraftig effektiv efterfrågan, inte bara på råvaror, utan också på maskiner och andra materiella insatsvaror. Kina är en primär marknad eftersom landet är ett enormt centrum för investeringar i produktion.

Emellertid finns det två svårigheter med detta sätt att lösa underkonsumtionsproblemet. Den första härrör från det enkla faktum att ackumulationen blir dubbelt spekulativ: den vilar på tron om att morgondagens expansion inte kommer stöta på några hinder och att dagens överskott därmed kommer att kunna realiseras. Vad detta betyder är att förväntningar och prognoser blir fundamentala för kontinuiteten i kapitalcirkulationen, något som Keynes mycket väl förstod. Varje avbräck i spekulanternas förväntningar kommer att utlösa en kris. I Keynes bok *Allmän teori om sysselsättning, ränta och pengar* utgör diskussionen om tekniska lösningar i form av penning- och finanspolitiska åtgärder en mindre del av argumentationen, jämfört med utläggningen om förväntningarnas och prognosernas psykologi. Att det finns en tilltro till systemet är avgörande, och varje förtroendekris kan bli fatal, vilket vi såg hösten 2008.

Det andra problemet uppstår inom själva penning- och kreditsystemet. Risker för "oberoende" finansiella och monetära kriser hägrar överallt. Det underliggande problemet ligger i penningformen som sådan. Enklast att förstå detta blir det om man tänker sig en situation där det monetära systemet baseras på en metall, vilket tidigare var fallet. En viss vara, närmare bestämt guld, representerar då värdet av alla former av samhälleligt arbete: det partikulära (konkreta och påtagliga) representerar det universella (abstrakta), och enskilda personer kan besitta en obegränsad samhällelig makt. Det finns en ständig frestelse för individer att hålla fast vid sina pengar just därför att de utgör en form av samhällelig makt. Men i ju högre grad folk gör detta, desto större blir hotet mot den kontinuerliga kapitalackumulationen. För att man ska låta sina pengar flyta tillbaka in i cirkulationen i syfte att tillskansa sig ännu mer samhällelig makt

krävs antingen en handling grundad på tro eller förekomsten av tillförlitliga institutioner där man kan deponera sina pengar och låta någon annan förfoga över dem i jakten på avkastning (vilket är vad bankerna traditionellt ägnar sig åt). Förtroendet för systemet blir avgörande. Ponzibedrägerier i olika skepnader och former undergräver det förtroendet.

Förlorad tro på penningssymbolerna (det vill säga på statens förmåga att garantera den monetära stabiliteten) eller på pengarnas kvalitet (till följd av inflation) brukar gå hand i hand med en svält på pengar och en frysning av betalningsmedlen av det slag som inträffade under hösten 2008. I hjärtat av kreditsystemet finns det ett helt spektrum av tekniska och rättsliga funktioner kopplade till subjektiva förväntningar och prognoser (varav många kan misslyckas fullständigt eller skapa allvarliga skevheter redan genom sina normala operationer). Och i takt med att kapitalismen fortsätter att expandera får kreditsystemet en alltmer framträdande roll som ett slags centralt nervsystem som styr och kontrollerar kapitalackumulationens globala dynamik. Implikationen är att kontrollen över kreditgivningen blir avgörande för kapitalismens funktion – en insikt som Marx och Engels gav uttryck för i *Kommunistiska manifestet* genom att som ett av sina främsta krav argumentera för en centralisering av kreditgivningen i statens händer (naturligtvis under förutsättning att arbetarklassen kontrollerade staten). När allt detta hålls i åtanke, samtidigt som man beaktar statens centrala roll som garant för kvaliteten på de fysiska pengarna (samt, ännu viktigare, som garant för kvaliteten på de symboliska pengarna), framstår det som oundvikligt att statliga och finansiella maktmedel kommer att knytas allt närmare varandra i det statsfinansiella komplexet.

Men det är precis här vi stöter på det största problemet. På samma sätt som kapitalet kan påverka såväl efterfrågan på som utbudet av arbetskraft (via arbetslöshet framdriven av ny teknologi), kan det också, genom kreditsystemet, operera på bägge sidor av relationen mellan produktion och realisering. En allt

liberalare kreditgivning till presumtiva bostadsköpare, i kombination med en lika liberal kreditgivning till byggbolag, kommer att elda på ett massivt uppsving inom bostadsbyggandet och stadsutvecklingen (något vi under de senaste åren har sett prov på i bland annat Florida och Kalifornien). Därmed skulle man kunna tro att man har löst problemet med att upprätthålla en kontinuerlig produktion och realisering av överskott. En sådan utveckling innebär att en enorm samhällelig och ekonomisk makt koncentreras till kreditsystemet. Men för att detta ska hålla i längden måste kreditsystemet som sådant expandera exponentiellt, vilket det också har gjort under de senaste tjugo åren. När kreditbubblan spricker, som den måste göra, hamnar hela ekonomin i en negativ spiral av det slag som inleddes 2007. Och det är vid denna punkt som kapitalismen måste frambringa en extern makt i syfte att rädda sig från sina egna inre motsättningar. Kapitalismen måste återskapa en motsvarighet till den externa, feodala eller ickekapitalistiska guldreserv som den historiskt sett har närt sig på. Detta sker genom att man förlägger makten att i det oändliga skapa pengar i en nyfeodal institution som den amerikanska centralbanken.

Realiseringsproblemet och hotet om underkonsumtion försvinner aldrig. Däremot kan problemet med sjunkande profitnivåer och värdetförluster till följd av bristande effektiv efterfrågan skjutas framåt en bit genom kreditsystemets lister. På kort sikt går det att hantera mindre problem med hjälp av krediter, men på lång sikt tenderar sådana tillfälliga lösningar att ackumulera motsättningarna och spänningarna – de sprider riskerna men ackumulerar dem samtidigt. Det verkliga problemet är inte bristen på effektiv efterfrågan utan avsaknaden av möjligheter att på ett lönsamt sätt återinvestera gårdagens intjänade överskott i produktionen. Detta beror på det grundvillkor för kapitalcirkulationen som är helt avgörande för kapitalismens överlevnad: kontinuiteten i flödet måste hela tiden bevaras. Och som vi påpekade inledningsvis blir detta mycket svårare när vi har att göra med en

global ekonomi som omsätter 55 biljoner dollar och enligt prognoserna kommer att fördubbla detta värde inom trettio år.

*

De som har skapat teorier om kapitalismens kriser har historiskt sett haft en tendens att leta efter en dominerande förklaring till systemets krisbenägenhet. De tre traditionella förklaringsmodellerna är pressen på profitnivåerna (vinsterna sjunker på grund av att reallönerna stiger), den fallande profitkvoten (arbetsbesparande teknologiska förändringar får oönskade effekter och "skadlig" konkurrens driver ner priserna) samt olika teorier som betonar problemet med underkonsumtionen (bristen på effektiv efterfrågan och den tendens till stagnation som hänger samman med överdriven monopolisering). Åtskillnaden mellan dessa skolor blev särskilt skarp under 1970-talet. Själva termen "underkonsumtion" blev ett fult ord i vissa kretsar (det tycktes nämligen signalera att man var en keynesian och inte en "sann" marxist), samtidigt som anhängare av Rosa Luxemburg rasade mot hur hennes idéer avfärdades av de som grundade sina teorier på den fallande profitkvoten. Av uppenbara skäl har fokus på senare år mer kommit att riktas mot de miljömässiga och finansiella faktorerna bakom kapitalismens kriser.

Jag tror att det finns ett bättre sätt att tänka kring hur kriser uppstår. Om man analyserar kapitalcirkulationen noterar man en rad potentiella begränsningar och barriärer. Överst på listan finner vi brist på penningkapital, problem med arbetskraften, bristande proportionalitet mellan olika sektorer, naturliga begränsningar, obalanserade teknologiska och organisatoriska förändringar (som innefattar kampen mellan konkurrens och monopol), avsaknad av disciplin i arbetsprocessen och brist på effektiv efterfrågan. Var och en av dessa faktorer kan sakta ned eller störa kontinuiteten i kapitalflödet och därmed producera en kris som leder till kapitalförluster. När man lyckas övervinna en

begränsning stöter kapitalet ofta på en annan begränsning någon annanstans. Som exempel kan nämnas att när man på 1970-talet vidtog åtgärder för att lindra arbetsutbudskrisen och inskränka den organiserade arbetskraftens politiska makt, ledde detta till att den effektiva efterfrågan minskade, vilket under 1990-talet gjorde det svårt att realisera överskottet på marknaderna. Åtgärderna för att hantera det senare problemet genom att utvidga kreditsystemet ledde i sin tur till en överdriven skuldsättning i förhållande till inkomster inom arbetarklassen, något som skapade en förtroendekris för kreditinstrumenten (vilket vi såg från år 2006 och framåt). Kristendenserna får aldrig en lösning – de flyttas bara runt.

För min del tror jag det ligger närmare Marx ständiga framhävande av den kapitalistiska utvecklingens flytande och flexibla karaktär att konstatera att hinder mot ackumulationen ständigt förskjuts till priset av att andra hinder uppstår, vilket betyder att kriser kan ta form på en mängd olika sätt i olika historiska och geografiska situationer. Det är också avgörande att hålla i minnet att kriser spelar en nyckelroll i kapitalismens historiska geografi som de "irrationella element som rationaliserar" ett system fullt av inneboende motsättningar. Kort sagt är kriser lika nödvändiga för kapitalismens utveckling som pengar, arbetskraft och kapitalet självt. Emellertid krävs det noggrann kartläggning och tålmodigt materialistiskt analysarbete för att identifiera vad som utgör den exakta källan till en blockering vid en given tid och en given plats.

Ur ett synoptiskt perspektiv skulle den nuvarande krisen kunna beskrivas på följande sätt: medan epicentrum ligger i de teknologier och organisationsformer som kännetecknar kreditsystemet och det statsfinansiella komplexet, är det underliggande problemet att kapitalisterna har tillskansat sig alltför stor makt i förhållande till arbetarna, vilket har skapat ett tryck nedåt på lönenivåerna. Detta har i sin tur lett till problem med den effektiva efterfrågan, som man tillfälligt har löst med en överdri-

ven lånefinansierad konsumism i en del av världen och en alltför snabb expansion inom nya produktionsområden i en annan del av världen. Vi behöver dock nya analysredskap för att kunna förstå den kapitalistiska utvecklingens historiska geografi i hela dess komplexitet. Inte minst måste vi integrera den såväl sektoriellt som geografiskt ojämna utvecklingen i vår analys av produktionen av kriser. Det är till den uppgiften vi nu vänder oss.